

حیاتِ اقبال

(پنجابی)

مترجم
خورشید کمال

اقبال اکادمی پاکستان

بروشیریز-----۲۵

ناشر

محمد سہیل عمر

ناظم

اقبال اکادمی پاکستان

(حکومت پاکستان، وزارت ثقافت)

چھٹی منزل، ایوان اقبال، لاہور

Tel: [+92-42] 6314-510

Fax: [+92-42] 631-4496

Email: iqbalacd@lhr.comsats.net.pk

Website: www.allmaiqbal.com

ISBN 969 - 416 - 344 - 7

طبع اول : ۲۰۰۲ء
تعداد : ۵۰۰
قیمت : ۱۰۰ روپے
مطبع : طیب اقبال پرنٹرز، لاہور

محل فروخت: ۱۱۶ میکلوڈ روڈ، لاہور، فون نمبر ۳۵۷۲۱۴

اک بہت کھلا چھٹیل میدان وے جیدے وچ نہ کوئی بوٹاتے نہ رکھاے۔ اک چٹا دودھ براق ورگا کبوتر اسماناں دیاں اوچایاں تے چکر لگا ریا وے۔ کدی ایناں تھلے اتر اوند اے کہ لگدا وے کہ نہیں دھرتی دے پاگ جاگ جان گے تے کدی فیر بلندیاں پھڑ لیند اے تے تارا بن کے اسمان نال جا بڑ دا وے۔ لوکاں دا اک ہجوم وے جیہڑا ہتھ اچے کر کر کے اوہنوں پھڑن دا جتن کررے نیں۔ سارے جھلیاں وانگوں اوہدے مگر نیں پراو کسے دے ہتھ نہیں اوند۔ کج ویلا لنگن مگروں اونیں اک دم غوطہ لایا تے میری چولی وچ آ پیا۔ اسمان توں دھرتی تیک اک چاننے دی کمان بن گئی۔

شیخ نور محمد اے سپنا ویکھ کے اٹھے تے اپنے من نوں ایس یقین نال پریا ہو پایا کہ رب اوہناں نوں اک پتر عطا کرے گا جیہڑا دین اسلام دی خدمت وچ وڈا ناں پاوے گا تے شیخ امی ہو یا۔ ۳ رذیقعدہ ۱۲۹۴ء ہجری نوں جیہڑی عیسوی حساب نال ۹ نومبر ۱۸۷۷ء بن دی اے۔ جمعے دے دیہاڑے اے فجر دیاں اذاناں گونج ریاں سن کہ شیخ نور محمد دے گھر دے اک ہجرے وچ او نبی بشارت اک بچے دی صورت وچ ظاہر ہوئی۔ بچے دی پہلی آواز فجر دیاں اذاناں دی گونج وچ رچی ہوئی لگ رئی سی۔ شیخ نور محمد پتہ لگن تے اوتھے پوچھے تے اوس بلندیاں تے اڈن والے نوں سیہان لیا تے محمد اقبال ناں رکھیا۔

شیخ نور محمد کشمیر دے سپروبرہناں دے قبیل وچوں سن۔ غازی اورنگزیب عالمگیر دے دور وچ ایناں دے اک جد نے اسلام قبول کیتا۔ ہر پیڑی وچ اک نہ اک ایسا ضرور ہو یا جنیں بس دل نال راہ رکھی۔ اپوی اوہناں صاحب دل لوکاں وچوں سن۔ وڈیریاں نے کشمیر چھڈیا تے سیالکوٹ وچ آباد ہو گئے۔ اوہناں دے ابا جی شیخ محمد رفیق نے محلہ کھٹیکاں وچ اک مکان لیا۔ لویاں تے دھیسے وچکن داکم شروع کیتا۔ خورے اے تے ایناں دے چھوٹے ویر شیخ غلام محمد اتھے ای پیدا ہوئے تے پروان چڑھے تے گھر والے دی ہوئے۔ بعد وچ شیخ محمد رفیق بازار چوڑی گراں آ

گئے جنوں ہن اقبال بازار کہیا جانداوے۔ اک چھوٹا جیا مکان لے کے اوہدے وچ رین لگ پئے تے مردے دم تک اوس مکان وچ رہے۔ ایناں دی وفات توں بعد شیخ نور محمد نے ایس مکان نال جڑے ہوئے اک دو منزلہ مکان تے دو دکاناں مل لے کے گھر نوں وڈا کر لیا۔ اقبال دی پیدائش ایسے گھر وچ ہوئی۔

اچیاں چھتاں والے چھوٹے کمرے چڑھدے پاسے کھلن والے روشندان، کچا ویڑا، گم صم جئی نیویں تھاس تے بنیاں ہویاں ڈیوڑھیاں دے وچ حیاتی گزارن دامتزا ای کج ہوو ہوندا اے۔ ایس طراں دے بنے ہوئے گھراں وچ رین والیاں دارشتہ اپنیاں ورگا ہو جانداوے جیہڑا اونوں کدی وی پرانا نہیں ہون دیندا۔ مکان تے مکین ہجولیاں وانگوں ہوندے نیں تے جیویں نال نال وڈے ہوئے ہون۔ محبت دے ہر پل وچ اک نواں تجربہ ہوندا اے۔ ایس طراں بندے نوں کئی طرح نال کئی چیزاں تے کئی گلاں نوں جانچن تے جھن دی وسعت تے آپو وچ چپ چپتے جڑن دی طاقت آجاندی اے۔ تے انج حیاتی گزارن دی اک بنیاد بندی اے جیدے نال آل دوالے دی ہر شے کسے انسان دے دل دی وسعت وچ سمائی ٹری جاندی اے تے اندر باردا پتہ لگ جاندا اے۔ اقبال ایسے ای اک گھر وچ پلے تے وڈے ہوئے جیہڑا اج کل دے مکاناں دی طرح سیمنٹ بجری دا ڈھیر نہیں سی بلکہ مٹی دی ڈھونگیائی وچوں پھٹن والی اک صورت جیدے وچ اک خدا آباد وطن دا پھیلاؤ وی شامل سی۔ ساڈے زمانے دیاں بے معنی سہولتاں توں پاک ایس گھر دے غیر مصنوعی ماحول وچ اقبال نے اک کھولی جیدی اچی چھت تے ناہمواراں نال بنے ہوئے فرش دے وچکار اٹل طریقے دی چھائی ہوئی ڈونگیائی تے چٹ پٹے جے ماحول وچ بولنا تے ٹرنا سکھیا جیہڑی ابا جی دی آواز وچ زوردار گونج پیدا کر دیندی سی تے ماں دی گود دی گرمی ودا دیندی سی۔ تے دیوے دی لو وچ پڑھنا شروع کیتا جیہڑیاں چیزاں دے باطن تے چمک دی اے۔ اوہناں دا باطن کھول دی اے پراوہناں دے ضروری شک شبے نوں برقرار رکھ دی اے۔ دیوے دی لو وچ پڑن والے بڑی دور دی نظر رکھ دے نیں۔ ارادے جانن والے ہوندے نیں۔

شیخ نور محمد بڑے دیندار آدمی سن۔ بیٹے لئی دینی تعلیم نوں ہی کافی سمجھدے سن۔ سیالکوٹ دے کافی عالماں نال یاری دوستی سی۔ اقبال بسم اللہ دی عمر نوں پنچے تے اوہناں نوں مولانا غلام حسن ہوراں کول لے گئے۔ مولانا ابو عبد اللہ حسن محلہ شوالہ دی مسیت وچ درس دیندے سن۔ شیخ

نور محمد ہوراں دا اوتھے آن جان سی۔ اوتھوں اقبال دی تعلیم دی پیل ہوئی۔ حسب دستور قرآن شریف توں ابتدا ہوئی۔ کوئی سال تیک اے سلسلہ جاری ریا۔ فیراک دن شہر دے بڑے وڈے عالم مولانا سید میر حسن ہوریں اودھر آئے۔ اک بچے نوں بیٹھا ہو یا دیکھیا تے شکل توں عظمت تے سعادت دی لاٹ چمکدی ہوئی نظر آئی۔ شاہ ہوراں پچھیا: اے بچہ کیناں داوے؟ پیٹنگن تے شاہ ہوریں اوتھوں اٹھے تے سدھے شیخ نور محمد ہوراں ول ٹر پئے۔ دونوں دی آپو وچ بڑی گوڑی جان پچھان سی۔ مولانا میر حسن ہوراں بڑا زور دے کے سمجھایا کہ اپنے منڈے نوں مدرسے تک ای محدود نہ رکھو، ایدے لئی جدید تعلیم وی بہت ضروری اے۔ اوہناں خواہش کیتی کہ اقبال نوں اوہناں دی تربیت وچ دے دیو۔ کچھ دناں تیک شیخ نور محمد ہوریں سوچیں پئے رے پر جدوں دوجے پاسے ولوں تکرار ددی گئی تے اقبال نوں میر حسن ہوراں دے سپرد کر دتا گیا۔ اوہناں دادرسہ شیخ نور محمد دے گھر دے نیڑے ای کوچہ میر حسام الدین وچ سی۔ اوتھے اقبال نے اردو، فارسی تے عربی پڑھنی شروع کیتی۔ ۳ سال لنگ گئے۔ ایسے دوران سید میر حسن نے سکول مٹھن سکول وچ پڑانا شروع کر دتا۔ اقبال وی اوتھے داخل ہو گئے پر باقی دے سارے کم اپنی تھاں تے اونج ای ہوندے رے۔ اوسکول توں آندیاں ای استاد دی خدمت وچ حاضر ہو جان دے۔ میر حسن اوہناں عظیم استادوں دی یادگار سن جنان دی حیاتی دابس اکو ای مقصد ہوندا اے پڑھنا تے پڑھانا۔ پر اے پڑھنا تے پڑھانا نری کتاب خوانی داناں نہیں ہیگا۔ اچھے ویلے وچ استاد ای مرشد ہوندے سن۔ میر حسن اوہناں لوکاں وچوں اک سن۔ سارے اسلامی امور توں واقف سن۔ جدید علوم تے وی بڑی چنگی نظر سی۔ ایدے نال نال ادبیات، معقولات، لسانیات تے ریاضیات وچ وی بڑی مہارت رکھدے سن۔ شاگرداں نوں پڑھان ویلے ادبی رنگ اختیار کر لیندے تاکہ علم صرف حافظے وچ بند ہو کے نہ رہ جائے۔ بلکہ طرز احساس بن جائے۔ عربی فارسی اردو تے پنجابی دے ہزاراں شعر زبانی یاد سن۔ اک شعر نوں سمجھان لئی کئی شعراں دے حوالے دے کے سمجھاندے سن۔

مولانا دی درسی مصروفیات بہت زیادہ ہون دے باوجود مطالعے دا معمول قضا نہیں کردے سن۔ قرآن دے حافظ وی سن تے عاشق وی۔ شاگرد شاہ صاحب آکھ کے پکار دے سن۔ انسانی تعلق دا بڑا پاس رکھدے سن۔ بڑے شفیق تے سادہ صابر، مضبوط مسکین طبیعت تے بڑے خوش طبع بزرگ سن۔ اوہناں دی روز دی عادت سی کہ فجر دی نماز پڑھن توں بعد قبرستان

جانندے۔ عزیزاں تے دوستاں دیاں قبراں تے فاتحہ پڑھن توں بعد جدوں واپس اوندے تے شاگرداں اوہناں نوں اڈیک رے ہوندے۔ واپسی داراہ سبق دین تے سنن وچ کٹ جاندا۔ تے اے کم گھر پیچ کے وی جاری رہندا۔ ایہتھوں تیک کہ سکول جان دا ویلا ہو جاندا۔ چھیتی چھیتی ناشتہ کردے تے سکول نوں ٹر پیندے۔ شاگرد وی نال نال رہندے۔ سارا دن سکول وچ پڑھاندے۔ شام نوں شاگرداں نوں لے کے گھر آندے فیر رات تک درس وچ مصروف رہندے سن۔ اقبال نال بڑا لاکڑ کردے سن تے اووی اپنے استاد تے فدا سن۔ اقبال دی شخصیت دی مجموعی تشکیل وچ جیہڑے عناصر بنیادی طور تے کارفرمانظر آندے نیں اوہناں وچ زیادہ تر شاہ صاحب دی صحبت تے تعلیم دا کرشمہ اے۔ سید میر حسن سرسید احمد خان دے بڑے قائل سن۔ علی گڑھ دی تحریک نوں مسلماناں لئی مفید سمجھدے سن۔ اوہناں دے زیر اثر اقبال دے دل وچ وی سرسید دی محبت پیدا ہو گئی جیہڑی کج اختلافات دے باوجود آخری دم تک قائم رہی۔ مسلماناں دی خیر خواہی دا جذبہ تے خیر اقبال دے گھر دی چیز سی پر میر حسن دی تربیت نے ایس جذبے نوں اک علمی تے عملی راہ دکھائی۔

اقبال سمجھ بوجھ تے ذہانت وچ اپنی عمر دے بچیاں وچوں بہت اگے سن۔ چھوٹے ہوندیاں توں ایناں دے اندر محویت تے استغراق موجود سی جیہڑا اوڈے لوکاں وچ پایا جاندا اے۔ پراوکتاب دے کیڑے نہیں سن۔ جہیدے نال آدمی محض اک دماغی وجود بن کے رہ جاندا اے۔ حیاتی تے اوہدے وچ فاصلہ پیدا ہو جاندا اے۔ زندگی دے حقائق تے تجربات بس دماغ وچ چھس کے رہ جانندے نیں۔ لہو گرم دا حصہ نہیں بن دے۔ اقبال نوں کھیڈن کودن دا وی بڑا شوق سی۔ دو بے بچیاں وانگوں شوخیاں وی کردے سی، حاضر جواب وی بڑے سن۔ شیخ نور محمد اے سارا کج ویکھدے پر کج نہ کہندے۔ اوہناں نوں پتہ سی ایہ چیزاں نال اپنیت تے بے تکلفی پیدا ہو جاندی اے جیہڑی بہت ضروری تے مفید اے۔ غرض اقبال دا بچپن ایک فطری کشادگی تے بے ساختگی نال گزریا۔ قدرت نے اوہناں نوں صوفی باپ تے عالم استاد عطا کیپتے جیدے نال اوہناں دے دل تے عقل وچ ٹھیراؤ آ گیا سی۔ دونوں دا ہدف اک ہو گیا سی۔ اے جیہڑی اقبال کول جس تے فکر اے فکر دی نادر یکجائی ویکھالی دیندی اے۔ ایدے پیچھے اوای چیز کارفرما اے۔ والد صاب دے قلمی فیضان نے جیہڑے حقائق نوں اجمالاً محسوس کروایا سی، استاد دی تعلیم نال تفصیلاً ظاہری ہو گئے۔

سولہ سال دی عمر وچ اقبال نے میٹرک دا امتحان اول درجے وچ پاس کیتا۔ تمنغہ تے وظیفہ ملیا۔ اسکاچ مشن سکول وچ انٹر میڈیٹ دیاں کلاساں وی شروع ہو چکاں سن۔ ایس لئی اقبال نوں ایف اے کرن واسطے کتے نہیں جانا پیا۔ اتھھے ای رئے۔ اے اوزمانہ وے جدوں اوناں دی شاعری دا باقاعدہ آغاز ہویا۔ اونج تے شعر و شاعری نال مناسبت بچپن ہی توں ظاہری کدی کدی کوئی شعر لکھیا پر اوہدے بارے وچ سنجیدہ نہیں سن۔ نہ کسے نوں سنا دے سن تے نہ اوہوں سنبھال دے سن۔ لکھدے تے پاڑ کے سٹ دیندے پر ہن شعر گوئی اوناں لئی اک مشغلہ نہ رئی بلکہ روح دا تقاضا بن چکی سی۔ اوس ویلے پورا برصغیر ”داغ“ دے ناں نال گونج ریاسی۔ خصوصاً اردو زبان وچ اوہناں دی معجزانہ گرفت دا ہر کسے نوں اعتراف سی۔ اقبال نوں وی ایہ بوجی گرفت چائی دی سی۔ شاگردی دی درخواست لکھ جی جیہدی منظور ہو گئی پر اصلاح دا اے سلسلہ بہتی دیر جاری نہ رہ سکیا۔ داغ جگت استاد سن۔ متحدہ ہندوستان وچ اردو شاعری دے جنیں وی روپ سن اوہناں دی تراش خراش وچ ”داغ“ دا قلم سب توں اگے سی پر اے رنگ اوہناں لئی وی نواں سی پانویں ایس ویلے تیک اقبال دے کلام دی امتیازی خصوصیت ظاہر نہیں ہوئی سی پر داغ نے اپنی بے مثال بصارت نال جان لیا سی کہ ایس ہیرے نوں تراشیا نہیں جاسکدا۔ بس اے کہہ کے فارغ کردتا کہ اصلاح دی گنجائش نہ ہون دے برابر اے۔ پر اقبال ایس مختصر جی شاگردی تے وی ہمیشہ نازاں رئے تے کج ایہو جیا ای حال داغ دا وی سی۔

اقبال دی شادی وی ایس زمانے وچ ہوئی۔ ۴ مئی ۱۸۹۳ء نوں جدوں میٹرک دے نتیجے دی خبر پونجی اوس ویلے اقبال سہرا بنی بیٹھے سن۔ بارات سیالکوٹ توں گجرات روانہ ہون والی سی۔ ۱۸۹۵ وچ اقبال نے ایف اے کیتا تے مزید تعلیم لئی لاہور آ گئے۔ اتھھے گورنمنٹ کالج وچ بی اے دی کلاس وچ داخلہ لیا تے ہاسٹل وچ رین لگ پئے۔ آپنے لئی انگریزی، فلسفہ تے عربی دے مضمون چنے۔ انگریزی تے فلسفہ گورنمنٹ کالج وچ پڑھدے تے عربی پڑھن لئی اورینٹل کالج دی کلاس وچ شریک ہوندے جتھے مولانا فیض الحسن سہارن پوری ورگے بے مثال استاد تشریف رکھدے سن۔ اوس ویلے اورینٹل کالج، گورنمنٹ کالج دی ہی عمارت دے اک حصے وچ قائم سی تے دونوں کالجاں دے درمیان بعض مضامین دے سلسلے وچ باہمی تعاون تے اشتراک دا سلسلہ جاری سی۔

۱۸۹۸ وچ اقبال نے بی اے پاس کیتا تے ایم اے فلسفہ وچ داخلہ لے لیا۔ اتھھے

پروفیسر ٹی ڈبلیو آرنلڈ تعلق میسر آیا۔ جنہاں نے اگے جا کے اقبال دی علمی تہ فکری زندگی داک
حتمی رخ متعین کیتا۔

مارچ ۱۸۹۹ء وچ ایم اے فلسفہ دا امتحان دتا تے پورے پنجاب وچ اول آئے۔ ایسے
دوران شاعری دا سلسلہ وی چل دا ریا پر مشاعریاں وچ نہیں جاندے سن۔ ۹ نومبر ۱۸۹۹ء دی اک
شام کج بے تکلف ہم جماعتیاں نے اوہناں نوں حکیم امین الدین دے مکان تے اک محفل مشاعرہ
وچ کجج کے لے گئے۔ بڑے بڑے سکہ بند اساتذہ شاگرداں دی اک کثیر تعداد سمیت شریک
سن۔ سنن والیاں دا وی اک جھوم سی۔ اقبال چونکہ بالکل نوے سن ایس لئی اوہناں داناں نوے آن
والے شاگرداں دے دور وچ پکارا گیا۔ غزل پڑھنی شروع کیتی جدوں ایس شعر تے پہنچے:

موتی سمجھ کے شانِ کری می نے چُن لیے
قطرے جو تھے میرے عرقِ انفعال کے

مرزا ارشد گورگانی اچھل پئے تے بے اختیار ہو کے داد دیندے رئے۔ ایتھوں اقبال دی
بحیثیت شاعر شہرت دا آغاز ہویا۔ مشاعریاں وچ اچھے بلائے جان لگ پئے۔ ایسے دور وچ انجمن
حمایت اسلام نال تعلق پیدا ہو گیا جیہڑا اخیر دم تک قائم ریا۔ انجمن حمایت اسلام دے ملی تے رفاعی
جلسیاں وچ اپنا کلام سناندے تے جلسے وچ اک سماں بن دیندے۔ اقبال دی شہرت نے انجمن
دے بہت سارے کماں نوں آسان کر دتا تے کم از کم پنجاب دے مسلماناں وچ سماجی سطح تے دینی
وحدت دا شعور پیدا ہونا شروع ہو گیا۔ جیدے وچ اقبال دی شاعری نے بنیادی کردار ادا کیتا۔

ایم اے پاس کرن توں بعد تیرہ مئی ۱۸۹۹ء نوں اورینٹل کالج وچ میکلوڈ عریبک ریڈر دی
حیثیت نال اقبال دا تقرر ہویا۔ ایسے سال آرنلڈ وی عارضی طور تے کالج دے قائم مقام پرنسپل
مقرر ہوئے سن۔ اقبال کوئی چار کوسال تک اورینٹل کالج وچ رئے البتہ وچوں کوئی ۶ مہینے دی چھٹی
لے کے گورنمنٹ کالج وچ انگریزی پڑھائی۔ اعلیٰ تعلیم لئی کینیڈا یا امریکہ جانا چاہندے سن پر
آرنلڈ دے مشورے تے ایسے مقصد لئی انگلستان تے جرمنی دا انتخاب کیتا۔ ۱۹۰۳ء وچ جدوں
آرنلڈ انگلستان واپس ٹر گئے تے اقبال نے اوہناں دی دوری نوں بے حد محسوس کیتا۔ جی چاہندا
سی اڈہ کے انگلستان پہنچ جاواں۔

اورینٹل کالج وچ اپنے ۴ سالہ دورِ تدریس وچ اقبال نے اسٹیس دی (الرج) پلائی
بانٹس تے واکر دی پبلیڈکل اکانومی دا اردو وچ ترجمہ کیتا۔ شیخ عبدالکریم الجیلی دے

نظریہ توحید مطلق تے انگریزی وچ اک مکالمہ لکھیا تے علم الاقتصاد دے نال اردو زبان وچ اک مختصر جی کتاب تصنیف کیتی جیہڑی ۱۹۰۴ وچ شائع ہوئی۔ اردو وچ اپنے موضوع دی اے اولین کتاباں وچوں سی۔

اورینٹل کالج وچ بطور میکلوڈ عریبک ریڈر مدت ملازمت ختم ہوئی تے جون ۱۹۰۳ء وچ اسٹنٹ پروفیسر دی حیثیت نال اقبال دا گورنمنٹ کالج وچ تقرر ہویا۔ پہلے او انگریزی پڑھاندے رے فیر فلسفہ پڑھان تے معمور ہو گئے۔ سلسلہ تدریس ۱۹۰۵ء گرمیاں دیاں چھٹیاں تیک جاری ریا۔ فیریورپ جان لئی ۳ سال دی چھٹی لئی تے یکم ستمبر ۱۹۰۵ء نوں لاہور توں روانہ ہو گئے۔

ایسے دور وچ اقبال دی شاعری وچ کج ایسیاں چیزاں دا ظہور شروع ہویا جیہڑا اردو شعری روایت وچ اک قابل قدر اضافہ لگدی سی۔ مثلاً فطرت نگاری جد کہ اقبال دے ایس دور وچ مناظر فطرت تے شاعری دی اک تحریک جی چلی ہوئی سی۔ پر دوجے شاعراں دی مار بس فطرت دے بصری پہلو تک سی جد کہ اقبال دے ابتدائی کلام وچ وی صاف نظر آندا سی کہ فطرت اکھ تک محدود نہیں بلکہ دل تے عقل دا وی موضوع اے۔ ایس توں علاوہ اوہناں دی اوس ویلے دیاں غزلاں تے نظماں وچ سیاسی فلسفانہ تے متحدہ ہندوستان وچ مروج متصوفانہ تصورات دے اظہار دی بنیاد پئی۔ ایس توں علاوہ بچیاں دے لئی نظماں لکھیاں تے مغربی شاعری دے کج منظوم ترجمے کیے۔

اقبال دلی تے بمبئی توں ہوندے ہوئے ۲۵ دسمبر ۱۹۰۵ نوں کیمبرج اپڑے۔ آرنلڈ دی وجہ توں فنانٹ ٹرنٹی کالج وچ داخلہ مل گیا۔ چونکہ کالج وچ ریسرچ کالر دی حیثیت وچ لئے گئے سن، ایس لئی عام طالب علماں وانگوں ہوٹل وچ رین دی پابندی نہیں سی۔ چنانچہ او اے پرنٹنگال پبلس وچ مقیم ہو گئے۔ بیرسٹری دے لئی ۶ نومبر نوں لکنزان وچ داخلہ لیا۔

سر عبدالقادر وی او تھے ای سن۔ او سے زمانے وچ کیمبرج دے استاداں وچ وائٹ ہیڈ میگ ٹیگرٹ، وارڈ، برائن تے نکلسن ورگے نادرہ روزگار تے شہرہ آفاق ہستیاں وی شامل سن۔ میگ ٹیگرٹ تے نکلسن نال اقبال دے بڑے قریبی تعلقات سی بلکہ نکلسن نال تے برابر دی دوستی تے بے تکلفی ہو چکی سی البتہ میگ ٹیگرٹ دے نال تعلق ہمیشہ شاگردانہ ریا۔ ایداسب میگ ٹیگرٹ دی جلالت علمی تے اوہناں دی عمر وی سی۔ او اقبال توں کافی وڈے سن جد کہ نکلسن نال عمر دا کوئی

ایسا فرق نہیں سی۔

میگ ٹیگرٹ ٹرنٹی کالج وچ کانٹ تے ہیگل دافلسفہ پڑھاندے سن۔ آپ وی انگلستان دے وڈے فلسفیاں وچوں گئے جاندے سن براؤن تے نکلسن عربی تے فارسی زبان دے ماہر سی۔ اگے چل کے نکلسن نے اقبال دی فارسی مثنوی اسرار خودی دا انگریزی وچ ترجمہ وی کیتا جیہڑا اقبال نوں پوری طرح پسند نہ آیا پر اوہدی وجہ توں انگریزی خواں یورپ دے شعری حلقیاں وچ اقبال دے ناں تے کم دا جزوی تعارف ضرور ہو گیا۔ انگلستان توں آجان دے بعد وی میگ ٹیگرٹ تے نکلسن نال اقبال دی خط و کتابت ہوندی رہی۔

آرنلڈ لندن یونیورسٹی وچ عربی پڑھاندے سی اوہناں نوں ملن لئی اقبال باقاعدگی نال کیمبرج توں لندن جاندے سی۔ ہر معاملے وچ اوہناں نال مشورہ کر کے ای کوئی قدم چلکدے۔ اوہناں دی ہدایت تے میونخ یونیورسٹی وچ پی ایچ ڈی دے لئی رجسٹریشن کروائی۔ کیمبرج توں بی اے کرن توں بعد جولائی ۱۹۰۷ نوں ہائیڈل برگ چلے گئے تاکہ جرمن زبان سکھ کے میونخ یونیورسٹی وچ اپنے تحقیقی مقالے وچ اوس زبانی امتحان دی تیاری ہو جائے۔ جیہڑا ایسے زبان وچ ہوندا سی۔ ایتھے چار مہینے گزارے۔ *The development of Metaphysics in Persia* ایران وچ مابعد الطبیعیات دا ارتقا دے عنوان نال اپنا تحقیقی مقالہ پہلے ای داخل کر چکے سی۔ اک زبانی امتحان دا مرحلہ اے باقی سی۔ ایدے توں وی سرخروی نال گزر گئے۔ ۴ نومبر ۱۹۰۷ نوں میونخ یونیورسٹی نے ڈاکٹریٹ دے دتی۔ ۱۹۰۸ء وچ ایہ مقالہ پہلی واری لندن توں شائع ہویا۔ انتساب آرنلڈ دے نام سی۔

ڈاکٹریٹ ملدے ہی جرمنی توں واپس لندن آ گئے تے بیرسٹری دے فائنل امتحان دی تیاری شروع کردتی۔ کج مہینیاں بعد سارے امتحان مکمل ہو گئے۔ جولائی ۱۹۰۸ء نوں نتیجہ نکلیا۔ کامیاب قرار دتے گئے۔ ایدے بعد انگلستان وچ مزید نہیں رکے وطن واپس آ گئے۔ لندن وچ قیام دے دوران اقبال نے مختلف موضوعات تے لیکچراں دا اک سلسلہ وی شروع کیتا مثلاً اسلامی تصوف، مسلماناں دا اثر تہذیب یورپ، اسلامی جمہوریت اسلام تے عقل انسانی وغیرہ۔ بد قسمتی اے وے کہ ایناں وچوں کسے داوی کوئی ریکارڈ نہیں مل ریا۔ اک واری آرنلڈ لمبی چھٹی تے گئے تے اقبال اوہناں دی تھاں لندن یونیورسٹی وچ کج مہینیاں لئی عربی دے پروفیسر ہو گئے۔

مئی ۱۹۰۸ء نوں جدوں لندن وچ آل انڈیا مسلم لیگ دی برٹش کمیٹی دا افتتاح ہویا تے اک اجلاس وچ سید امیر علی کمیٹی دے صدر چنے گئے تے اقبال نوں مجلس عاملہ دارکن نامزد کیتا گیا۔

قیام انگلستان دے زمانے وچ ایناں نہیں شاعری ترک کر دین دا ارادہ کر لیا سی۔ فیر آرئلڈ تے اپنے قریبی شیخ عبدالقادر دے سمجھان تے ایہہ ارادہ ترک کردتا ایسے دور وچ اوہ فارسی وچ شعر گوئی ولے سنجیدگی نال متوجہ ہوئے۔

قیام یورپ دے دوران اقبال دے دو بنیادی خیالات تبدیل ہونے شروع ہوئے۔ اقبال وطنی قومیت تے وحدت الوجود ولے میلان رکھدے سی پرہن اوہ میلان گریز وچ بدلن لگ پیاسی۔ خاص طور تے وطنی قومیت دے نظریے دے تے اوہ اس قدر خلاف ہو گئے کہ اوہنوں ملت اسلامیہ واسطے تہاہ کن سمجھن لگ پئے۔

یورپ پہنچ کے اوہناں نوں مغربی تہذیب و تمدن تے اوہدی روح وچ کارفرما مختلف تصورات نوں براہ راست دیکھن دا موقع ملیا۔ مغرب توں مرعوب تے خیر اوکدی دی نہیں رئے سن نہ یورپ جان توں پہلے تے نہ او تھے پہنچن توں بعد۔ بلکہ مغرب دے فکری، معاشی، سیاسی تے نفسیاتی غلبے توں اکھاں چرائے بغیر اوہناں تے عالمی تناظر وچ امت مسلمہ دے گزشتہ عروج دی بازیافت دے لئی اک وسیع دائرے وچ سوچنا شروع کیتا۔ ایہتھوں تیک کہ اوہناں تے مغربی فکر تے تہذیب دا چھپیا ہویا کمزور پن ظاہر ہو گیا۔ کیمرج دے آخری دناں وچ اک غزل کئی جس وچ اے ساریاں گلاں الہامی قصد وچ بیان ہو گئیاں۔

سُنا دیا گوشِ منظر کو حجاز کی خامشی نے آخر
جو عہد صحرائیوں سے باندھا گا تھا پھر استوار ہو گا
نکل کے صحرا سے جس نے روما کی سلطنت کو الٹ دیا تھا
سنا ہے یہ قدسیوں سے میں نے ، وہ شیر پھر ہوشیار ہو گا
دیارِ مغرب کے رہنے والو ! خدا کی بستی دکاں نہیں ہے
کھرا جسے تُم سمجھ رہے ہو ، وہ اب زیرِ کم عیار ہو گا
تمہاری تہذیب اپنے خنجر سے آپ ہی خودکشی کرے گی
جو شاخِ نازک پہ آشیانہ بنے گا ناپائدار ہو گا

خدا کے عاشق تو ہیں ہزاروں، بنوں میں پھرتے ہیں مارے مارے
 میں اس کا بندہ بنوں گا جس کو خدا کے بندوں سے پیار ہو گا
 میں ظلمتِ شب میں لے کے نکلوں گا اپنے درماندہ کارواں کو
 شر فشاں ہو گی آہ میری ، نفس مرا شعلہ بار ہو گا
 قومیت پرستی دے مسئلے تے اقبال نوں ہن وی شرح صدر ہو چکیا سی کہ ایس قسم دی کوئی
 وی تحریک مسلماناں دے ملٹی تشخص تے دینی وجود دے لئی انتہائی خطرناک ہووے گی۔ اوہناں
 نے اچھی طرح تاڑ لیا سی کہ جے قومیت پرستی دی رو اسلامی مکاں یا دنیا دے دو جے خطیاں وچ
 مصروف عمل مسلماناں وچ چل پئی تے اشتراکِ ایمان دی بنیاد ڈھے جائے گی تے مسلمان
 مسلمان دا گلا کٹنا شروع کردے گا۔ ایسے زمانے وچ اک ہور غزل دے دو شعراں وچ ایہو ای گل
 آکھی گئی۔

نرالا سارے جہاں سے اس کو عرب کے معمار نے بنایا
 بنا ہمارے حصار ملت کی اتحاد وطن نہیں ہے
 کہاں کا آنا کہاں کا جانا ، فریب ہے امتیاز عقبی
 نمود ہر شے میں ہے ہماری ، کہیں ہمارا وطن نہیں ہے
 ۱۹۰۹ تک آندیاں آندیاں اقبال نے برصغیر وچ ملکی قومیت دی بنیاد اتے ہندو مسلم اتحاد
 دے خیال توں مکمل طور تے کنارہ کشی اختیار کر لئی۔

یورپ وچ اپنے قیام دے زمانے وچ اقبال دے دل و دماغ وچ برپا ہون والی اے
 تبدیلی محض اک مجروح خیال دی تبدیلی نہیں سی بلکہ ایدے وچ اک تقدیری شان پوشیدہ سی۔
 جیہڑے لوک ہر چیز نوں صرف عملی تے کتابی جہت نال دیکھن دے عادی ہون اوہ اقبال دی روح
 وچ پیدا ہون والے ایس انقلاب دی معنویت تک پہنچن توں قاصر رہ جانداں نیں۔ دیکھن دی
 گل اے نہیں اے کہ برصغیر وچ علیحدہ مسلم قومیت دا تصور سب توں پہلے کیدے دماغ وچ آیا۔
 دیکھنا اے وے کہ ایس تصور دا عملی اطلاق کنے فراہم کیتا۔ ظاہر اے کہ تحریکِ پاکستان دے فوری
 پس منظر نوں پیش نظر رکھدے ہوئے اوہدے بارے وچ دو آراء نہیں ہو سکدیاں کہ متحدہ
 ہندوستان دے مسلماناں وچ اپنے قطعی جدا گانہ تشخص دا شعور تے اوہدے حصول دی شدید امنگ

اللہ تعالیٰ دی توفیق نال اقبال نے ہی پیدا کیتی۔ فیر قائد اعظم تشریف لے آئے تے باقی بلکہ اصل کم آپ دے ہتھیں انجام پایا۔

ٹھیک او سے دور وچ فارسی و لے ایناں دی طبیعت دا میلان وی خاصا معنی خیر اے۔ اے تے سامنے دی گل اے کہ فارسی زبان وچ اردو دے مقابلے وچ عقل تے جذبے دی سمائی کتے زیادہ وے۔ تے اقبال دی شاعری بلکہ اوہناں دی شخصیت وچ اے تینوں چیزاں مثالی یکجائی رکھیاں نیں۔ لہذا فارسی زبان و ادب تے اوہناں دی قدرت دا لازمی تقاضا سی کہ اوہناں وی اپنے اظہار دا اک وڈا ذریعہ بنان۔ پر اے معاملہ اقبال دی شعری شخصیت دے اظہار تک ای محدود نہیں ایدے کچھے مسلماناں دے لئی اوہناں دی اوٹ پ کا فرما سی جیدا نتیجہ اولاً قیام پاکستان تے فیر انقلاب ایران تے جہاد افغانستان دی شکل وچ سامنے آیا۔ اج اسیں اعتماد تے یقین نال آکھ سکدے آں کہ علامہ دی فارسی شاعری کم از کم ایشیاء دی حد تک مسلماناں دے تاریخی تے تہذیبی شعور تے اوہناں دے ملی طرز احساس دی تشکیل وچ اک بنیادی عنصر دا درجہ رکھدی اے۔ مختصر اے کہ ایس دور وچ تعلیم دے نال نال اقبال دی شاعری وی اپنے مدارج کمال طے کردی دکھائی دیندی اے۔

جولائی ۱۹۰۸ء وچ وطن دے لئی روانہ ہوئے۔

بمبئی توں ہونڈے ہوئے ۲۵ جولائی ۱۹۰۸ء نوں راتیں دلی پہنچے۔ دوست احباب استقبال نوں آئے سن۔ اگلے دن کج دوستاں نوں لے کے حضرت نظام الدین اولیا محبوب الہی دی درگاہ تے حاضر ہوئے۔ دن اوٹھے گزاریا، شام ہوئی تے غالب دی قبر تے آگئے تے فاتحہ پڑھی۔

۲۷ جولائی ۱۹۰۸ء نوں دوپہر دی گڈی توں لاہور پہنچے۔ اسٹیشن تے بڑی گرمجوشی نال استقبال ہویا۔ یاراں نے اوہناں دے اعزاز وچ اک بڑی وڈی تقریب دا اہتمام کیتا ہو یا سی۔ ایدے وچ شریک ہوئے تے او سے دن شام دی گڈی توں سیالکوٹ روانہ ہو گئے۔ چاہن والیاں دا اک ہجوم پلیٹ فارم تے چشم براہ ملیا۔ والد وڈے بھائی تے دو بے دوست رشتے دار وی موجود سن۔ ہاراں نال لدے چھدے اسٹیشن توں بار نکلتے تے گھر ول ٹر پئے جتھے اوہناں دے لئی عزیز ترین ہستیاں منتظر سن، والدہ محترمہ۔

اگست ۱۹۰۸ء وچ اقبال لاہور آگئے۔ اک ادھے مہینے بعد چیف کورٹ پنجاب وچ

وکالت شروع کر لئی۔ وکالت وچ اے کج دن ہی گزرے سن کہ ایم اے اوکالج علی گڑھ وچ فلسفے تے گورنمنٹ کالج وچ تاریخ دی پروفیسری پیش کیتی گئی۔ پر اقبال نے اپنے لئی وکالت نوں مناسب جانیا تے دونوں اداریاں توں معذرت کر لئی البتہ بعد وچ حکومت پنجاب دی درخواست وچ اصرار کرن تے ۱۰ مئی ۱۹۱۰ توں گورنمنٹ کالج لاہور وچ عارضی طور تے فلسفہ پڑھانا شروع کر دتا تے ایدے نال نال وکالت وی جاری رکھی۔ ہولی ہولی مصروفیات و ودی گئی تے کئی اداریاں تے انجمن نال تعلق پیدا ہو گیا۔

۱۸ مارچ ۱۹۱۰ نوں حیدرآباد دکن دا سفر پیش آیا۔ اوتھے اقبال دے پرانے دوست مولانا گرامی پہلے ہی توں موجود سن۔ ایس دور وچ سراج کبر حیدری تے مہاراجہ کشن پرشاد دے نال دوستانہ مراسم دی شروعات ہوئی۔ حیدرآباد توں واپس آئے اورنگ زیب عالمگیر دے مقبرے دی زیارت لئی رستے وچ اورنگ آباد تر گئے۔ دو دن اوتھے ٹھہرے۔ ۲۸ مارچ ۱۹۱۰ نوں لاہور پہنچے تے مڑ توں اپنے معمولات وچ مشغول ہو گئے۔ ۱۹۱۰ وچ علی گڑھ دا سفر کیتا تے مسٹر سٹریچی ہال وچ Muslim Community: A Sociological Study دے عنوان نال اک خطبہ پیش کیتا۔ بعد وچ مولانا ظفر علی خان نے (ہدیت بیضا پر ایک عہد انج نظر) دے عنوان توں ایسا اردو ترجمہ شائع کیتا۔ اے خطبہ مسلمانان ہند دے لئی مستقبل دے عکسہ نظر نال اہمیت رکھدا وے۔ معلمی تے وکالت نوں نال نال لے کے چلنا مشکل ہوندا جاریسی آخر ۱۳ دسمبر ۱۹۱۰ نوں گورنمنٹ کالج توں مستعفی ہو گئے پر کسے نہ کسے حیثیت نال کالج دے نال تعلق برقرار رکھیا۔ اک گورنمنٹ کالج ہی نہیں بلکہ پنجاب تے برصغیر دیاں کئی دو جیاں جامعات دے نال وی اقبال دا تعلق پیدا ہو گیا سی۔ پنجاب، علی گڑھ، الہ آباد، ناگ پور تے دلی یونیورسٹی دے ممتحن رئے۔ ایس توں علاوہ بیت العلوم حیدرآباد دکن دے لئی وی تاریخ اسلام دے پرچے مرتب کر دے رئے بعض اوقات زبانی امتحان لین لئی علی گڑھ، الہ آباد، ناگ پور وغیرہ وی جانندے رئے۔ ممتحن دی حیثیت نال اک اٹل اصول بنایا ہو یا سی۔ عزیز توں عزیز دوست دے لئی وی سفارش دادروازا بند سی۔

۲ مارچ ۱۹۱۰ پنجاب یونیورسٹی دے فیلو نامزد کیتے گئے۔ اگے چل کے مختلف اوقات وچ اورٹھیل اینڈ آرٹس فیکلٹی، سینٹ تے سنڈ کیٹ دے ممبر وی رئے۔ ۱۹۱۹ وچ اورٹھیل فیکلٹی دے ڈین بنائے گئے۔ ۱۹۲۳ وچ یونیورسٹی دی تعلیمی کونسل دی رکنیت ملی۔ ایسے سال پروفیسر شپ کمیٹی وچ وی لئے گئے۔ اپنی بے پناہ مصروفیات توں مجبور ہو کے تعلیمی کونسل توں استعفیٰ دتا سی پر یونیورسٹی

دے وائس چانسلر سر جان مینارڈ نے استعفیٰ منظور نہ کیتا۔ تے اوہناں ولوں ایناں اصرار کیتا گیا کہ اقبال نوں مردوتا استعفیٰ واپس لینا پیا۔ ایدے دوران وچ پنجاب ٹیکسٹ بک کمیٹی دے وی رکن رہے۔ میٹرک دے طلبا دے لئی فارسی دی اک نصابی کتاب آڈینہ عجب مرتب کیتی جیہڑی ۱۹۲۷ء وچ شائع ہوئی۔ ایس توں پہلے او پنچویں، چھویں، ستویں تے اٹھویں جماعتاں دے لئی حکیم احمد شجاع دے اشتراک نال اردو کورس دے نال نال نصابی کتاباں مرتب کر چکے سن۔

غرض پنجاب یونیورسٹی نال اقبال عملاً ۱۹۲۳ تک وابستہ رہے۔ ۲۰ ویں صدی دے عشرہ اول وچ پنجاب دی مسلم آبادی وچ اک ٹھہراؤ آ گیا سی۔ آکھن نوں مسلماناں دے اندر دو سیاسی دھڑے موجود سن۔ پر دونوں مسلماناں دے حقیقی، تہذیبی، سیاسی تے معاشی مسائل توں بیگانہ سن۔ ایناں وچ اک دی قیادت سر محمد شفیع دے ہتھ وچ سی تے دو جا سر فضل حسین دے پیچھے سی۔ دسمبر ۱۹۰۷ء وچ آل انڈیا مسلم لیگ نے کراچی وچ اک اجلاس بلوایا۔ سر محمد شفیع تے سر فضل حسین وی اپنے اپنے حمایتیاں نوں لے کے پونپنچے۔ طے پایا کہ پنجاب وچ صوبائی مسلم لیگ قائم کیتی جاوے۔ ایس فیصلے تے فوری عمل ہو یا۔ میاں شاہ دین صدر بنائے گئے تے سر محمد شفیع سیکرٹری جنرل۔ سر فضل حسین عملاً الگ تھلگ رہے۔ اقبال ایناں سارے قائدین نال دوستانہ مراسم تے رکھدے سی پر عملی سیاست توں ایناں نے اپنے آپ نوں غیر وابستہ ای رکھیا۔

۱۹۱۱ تک متحدہ ہندوستان دے اکثر مسلمان قائدین سرسید دے حسب فرمان انگریزی حکومت دی وفاداری دادم بھر دے رہے، پر ۱۹۱۱ء، ۱۹۱۲ء وچ حالات جیہڑے اک دھڑے تے چل رہے سن اچانک پلٹا کھا گئے۔ مسلمان سیاستدان بنگال دی تقسیم دے حق وچ سن۔ انگریزی وی ایہو ای چانداسی پر ہندو ایس منصوبے دے سخت مخالف سن۔ اوہناں دے ولوں تشدد دی راہ اختیار کیتی گئی تے انگریزی حکومت نے روک پادیتی تے تقسیم بنگال نوں منسوخ کر دتا۔ ایس جھٹکے نے مسلم قائدین دیاں اکھاں کھول دتیاں تے اوہناں دے گزشتہ انداز فکر دی غلطی اوہناں تے واضح ہو گئی۔ ایناں نوں ہن آکے احساس ہو یا کہ اپنی قومی تے سیاسی زندگی دے تحفظ دے لئی صرف سرکار دی وفاداری تے کمر بستہ رہنا یا انگریزاں دے بنائے ہوئے آئینی ذریعے اختیار کیتی رکھنا ناکافی تے بے معنی نیں۔ بقول مولانا شبلی تقسیم بنگال دی تمنیخ مسلماناں دے منہ تے اک ایسا تھپڑ مارن دے مترادف سی جنیں اوہناں دے منہ دارخ پھیر کے رکھدتا۔

تقسیم بنگال دی منسوخی دا اعلان ہو یا تے پہلی فروری ۱۹۱۲ء نوں موچی دروازے لاہور

وچ مسلماناں نے اک احتجاجی جلسہ منعقد کیتا جیدے وچ اقبال وی شریک ہوئے۔ مقررین نے بڑیاں جذباتی تے جوشیلیاں تقریراں کیتیاں۔ اقبال دی واری آئی تے اوہ تقریر واسطے اٹھے سامعین نوں محسوس ہو ریاسی کہ مسلماناں دی عظمت داینا راوہناں نال مخاطب اے۔

مسلماناں نوں اپنی ترقی دے لئی خود ہتھ پیر مارنے چائی دے نین۔ ہندواں نوں بہن تیک جو کج ملیا اے محض اپنی کوشش نال ملیا اے۔ اسلام دی تاریخ نوں ویکھو اوہ کی کیندی اے۔ عرب دے خطے نوں یورپین معماراں نے ردی تے بیکار پتھر دا خطاب دے کے اے کہہ دتاسی کہ ایس پتھر تے کوئی بنیاد کھڑی نہیں ہو سکدی۔ ایشیا تے یورپ دیاں قوماں عرب نال نفرت کردیاں سن پر عرباں نے جدوں ہوش سنبھالیا تے اپنے کس بل توں کم لتا تے اوہی پتھر دنیا دے اپوان تمدن دے مخراباں دی کلید بن گیا۔ خدادی قسم روماورگی بحیروت سلطنت عرباں دے سیلاب اگے نہ ٹھیرسکی۔ اے اوس قوم دی حالت اے جیہڑی اپنے بل تے کھڑی ہوئی۔

ایس تقریر نال مجمعے وچ رواں دواں لمحاتی تے بے جہت جوش و خروش اپنی قوم دے زندہ تشخص دے لئی درکار اک بہ معنی قوت وچ بدل گیا جیہڑا اے محدود سی پر اگے چل کے ایساں وسعت پھرائی سی۔

اے ٹھیک اے کہ مسلماناں دے کج حلقیاں وچ بیداری دے آثار پیدا ہو چکے سی پر اے بیداری دے مراکز اک دو بے توں لالعلق چھوٹے چھوٹے جزیریاں دی طرح وندے ہوئے سن۔ متنقہ ملی قیادت میسر نہیں سی۔ نتیجتاً مسلماناں دے اندر متحدہ ہندی قومیت داروجان پیدا ہو چلیاسی۔ مسلم لیگ تے ہندو کانگریس دے اجلاس نال نال ہون لگ پئے سی۔ اے تک اقبال عملی سیاست توں الگ سن۔ پر مسلم قومیت دے ایس اصول تے پوری طاقت دے نال قائم سن جیہڑی اوہناں دے قیام انگلستان دے زمانے وچ ظاہر ہوئی سی۔

یورپ توں واپسی دے بعد ۱۹۱۴ تک دا زمانہ اقبال دی بنیادی فکر دی تشکیل تے تکمیل دا

زمانہ سی۔

۹ نومبر ۱۹۱۴ء نوں اقبال دی والدہ اللہنوں پیاری ہوگئی۔ اقبال دی ذاتی زندگی وچ اے

غم سب توں وڈا غم سی۔ ماں دی رخصت دے نال اوہناں دا اک طرز زندگی ختم ہو گیا سی۔

اکبرالہ آبادی نے قطعہ تحریر ارسال کیتا جیہڑا مزار تے لکھو ادا گیا:

مادرِ مرحومہ اقبالِ رفت

سوئے جنت زیں جہان بے ثبات
گفت اکبر بادلِ پُردرد و غم
”رحلتِ مخدومہ“ تاریخِ وفات

۱۳۳۳ھ ہجری

اس موقعے تے اقبال نے اوہ عظیم مرثیہ تحریر کیتا جیدا عنوان ”والدہ مرحومہ کی یاد میں“ سی۔

۱۹۱۵ء دے وسط وچ اسرارِ خودی شائع ہوئی۔ جد کہ رموز بے خودی ۱۹۱۷ء دے اخیر وچ مکمل ہوئی۔ اقبال دا تصورِ خودی اوہناں مثنویاں وچوں نہایت وضاحت تے جامعیت دے نال سامنے آیا۔ بعض حلقیاں وچ کچھ غلط فہمیاں وی پیدا ہوئیاں پر تاریخ نے ایناں دا ازالہ کردتا۔ ایناں دونوں مثنویاں نے مسلماناں دے اک بڑے طبقے دے طرزِ احساس نوں بدل کے رکھ دتا۔

مشہور مشرقی زباناں تے علوم دے ماہر ڈاکٹر نکلسن نے اسرارِ خودی دا انگریزی وچ ترجمہ کیتا جیہڑا ۱۹۲۰ء وچ لندن توں شائع ہويا۔ ایس ترجمے دی اشاعت توں بعد کئی مغربی ادیبیاں نے مثنوی تے تبصرے کیئے۔ مشہور امریکی ادیب تے نقاد ہربرٹ ریڈ دا تبصرہ نیوا تن وچ چھپیا۔ اوہناں نے اقبال دا موازنہ امریکی فلسفی شاعر والٹ وٹمین نال کردے ہوئے لکھیا کہ ایس مثنوی نے ہندوستان دے مسلمان نوجواناں دے خیالات وچ اک قیامت برپا کردتی اے۔ اک ہندی مسلمان نے تے ایتھوں تیک لکھیا کہ اقبال ساڈے وچ میجا بن کے نمودار ہو یا اے جنیں مردہ جساماں وچ حیات تازہ دی لہر دوڑ ادتی اے۔ اقبال دی نکتہ آفرینی تے علم دے افکار دی گونا گونی نال وحدتِ ایمانی پیدا کیتی اے۔ نالے اک ایسی منطق نوں جیہڑی محض مکتبیاں تے مدرسیاں دے طالب علماں تک محدود سی اک عالمگیر پیغام دی شکل وچ دنیا دے سامنے رکھ دتا۔ ایہہوای وجہ سی کہ اقبال نے انسانِ کامل دے خیال دی صداقت دا ادراک نطشے تے وٹمین دے مقابلے وچ زیادہ وثوق نال کیتا اے۔

یورپ وچ جنگِ عظیم شروع ہو چکی سی اوہدے اثرات ہندوستان وچ وی نمایاں ہوئے۔ انگریزی حکومت دارو یہ سخت توں سخت تر ہوندا گیا جیہڑا جنگ دے خاتمے دے بعد وی برقرار ریا۔ انگریزی حکومت دے خلاف تحریکاں نے زور پھڑ لیا۔

۱۳ اپریل ۱۹۱۹ء کو امرتسر شہر دے جلیانوالہ باغ وچ اک احتجاجی جلسہ کیتا گیا۔ رسوائے زمانہ جنرل ڈائرنے لوکانوں گھیرے وچ لے کے تے انے واگولی چلائی تے سینکڑیاں لوکانوں مارتا۔ جدکہ اوس زمانے وچ اقبال نے خانہ نشینی اختیار کیتی ہوئی سی۔ پر ایس حادثے دی دھمک اوناں دے دل تیک پو پھنچی۔ اوہناں نے مرن والیاں دی یاد وچ اے شعر کئے:

ہر زارِ چمن سے یہ کہتی ہے خاکِ پاک
غافل نہ رہ جہان میں گردوں کی چال سے
سینچا گیا ہے خون شہیداں سے سا کا ختم
تو آنسوؤں کا بجل نہ کر اس نہال سے

عبدالحمید سائلک اپنی کتاب ذکر اقبال وچ لکھدے نیں:

”ہن پورا ملک بلا امتیاز مذہب و ملت، احتجاج تے تنفرد از اربن ریاوے مسلماناں دے دلاں وچ جلیاں والا باغ تے پنجاب دے مظالم توں وی زیادہ ڈونگا چرکہ ترکی دی شکست نال لگ چکیا سی۔ جیدی وجہ توں خطرہ سی کہ ترکان آل عثمان دی آزادی تے خود مختاری خاک وچ ملا دتی جاوے گی۔ خلافتِ اسلامیہ دی مسند دے گرد فرنگی گدھ و انگوں منڈلا رہے سی۔

ایسے سال ستمبر دے مینے وچ مولانا محمد علی جوہر چار سالہ نظر بندی کٹ کے آل انڈیا مسلم کانفرنس دے اوس مشہور احتجاجی جلسے وچ شرکت دے لئی لکھنؤ پہنچے۔ جیدے وچ خلافتِ کانفرنس دا قیام عمل وچ آیا۔ خلافتِ کانفرنس دی تشکیل نال مسلماناں دیاں بڑیاں امیدیاں جڑیاں ہوئیاں سی پر بد قسمتی نال ایناں نیں کانگریس نال اتحاد کر لیا تے ایدے لیڈراں نے گاندھی نوں اپنا قائد من لیا۔ اقبال صوبائی خلافت کمیٹی دے رکن سن، پر حالات دی ایس تبدیلی نے اوہناں دا قائد من خلافت نال شدید اختلاف پیدا کردتا۔ اختلاف دی وجہ دو گلاں سن:

پہلی اے کہ اقبال ایس حق وچ نہیں سن کہ خلافت وفد مذاکرات دے لئی انگلستان جائے۔ او اوہنوں انگریز دی چال سمجھدے سن۔

دوجی اے کہ اوہندواں دے نال مل کے عدم تعاون کی تحریک چلان نوں مسلماناں دے لئی مضرت خیال کردے سن کیونکہ کسے قابل قبول ہندو مسلم معاہدے دے بغیر محض انگریز دی دشمنی دی بنیاد تے متحدہ قومیت دا ناقص تصور مسلماناں دی جداگانہ ملی شخصیت نوں ختم کر دیوے گا۔ اے اختلاف حل نہ ہوئے تے اقبال صوبائی خلافت کمیٹی توں وکھ ہو گئے۔ اقبال دی

بصیرت نے تاڑ لیا سی کہ خود خلافتِ عثمانیہ دا مستقبل مندوش اے ایس لئی مسلمان تو ماں دے ملی اتحاد دی بنیا دایدی بجائے کسے ہو ر اصول تے رکھنی چائی دی اے۔

۱۶ اپریل ۱۹۲۲ نوں انجمن حمایت اسلام دے جلسے وچ اقبال نے اپنی طویل نظم خضر راہ سنائی۔ عبدالمجید ساک او تھے موجود سن اولکھدے نہیں:

اک تے ایس نظم وچ اقبال دے شاعرانہ تخیل تے بدیع الاسلوب دا جمال پوری تابانیاں دے نال جلوہ گری تے اک اک شعر تے ارباب ذوق، عاقل و جد کر رے سن۔ دو جا ایدے وچ علامہ اقبال نے جنگِ عظیم دے سلسلے وچ فاتح اقوام دی دھاندلی، اوہناں دے ابلیمانہ سیاست، سرمایہ داری، عیاری، مزدور دی بیداری، عالم اسلام خصوصاً ترکان آل عثمان دی بے دست و پائی تے مؤثر تے بلیغ تبصرہ کیتا۔ تے ایسے سلسلے وچ نسلی قومیت تے امتیاز رنگ و خون دے خیالات تے بھر پور چوٹ کیتی۔

اقبال دی پوری شاعری تے اک نعتیہ فضا چھائی ہوئی سی۔ اوہناں دا اپنا وی ایہو ای خیال سی۔ اوہناں دی پوری شخصیت دی سمائی جے کسے اک لقب وچ ہو سکدی اے تے اووے عاشقِ رسول۔ اک واقعے توں پتہ لگدا اے کہ اوہناں نوں رسولِ اکرم دی جناب اقدس نال اک نسبتِ خاص عطا ہوئی سی۔

جنوری ۱۹۲۰ دا کوئی دن سی اوہناں نوں اک خط ملیا۔ جیدے وچ لکھن والے نے اپنا ناں تے پتہ ظاہر نہ کیتا سی۔ لکھیا سی کہ نبی کریم دے دربار وچ تہاڈی اک خاص جگہ اے جیدی تہانوں کج خبر نہیں۔ جے تسی فلاں وظیفہ پڑیا کرو تے تہانوں اوہدا علم ہو جائے گا۔ اے وظیفہ وی خط وچ درج سی۔ چونکہ خط بھیجن والے نے اپنا ناں تک نہ لکھیا ہو یا سی ایس لئی اقبال نے اوہنوں کسے دی دل لگی سمجھیا تے ایس بشارت تے کوئی دھیان نہ دتا۔ کج دناں تیک او خط پیار یا بعد وچ ایدھر اوہر ہو گیا۔ اے چار مینے لنگے سی کہ اک عجیب و غریب واقعہ پیش آیا جنوں اقبال نے اپنے صاحبِ اسرار والد دی خدمت وچ لکھ بھیجیا۔

پرسوں دا ذکر اے کہ کشمیر توں اک پیر زادہ مینوں ملن لئی آیا۔ اوہدی عمر تقریباً ۳۰، ۳۲ سال دی ہووے گی۔ شکل توں شرافت دے آثار ظاہر ہو رے سن۔ گفتگو توں ہوشیار، سمجھدار تے پڑھیا لکھیا آدمی لگدا سی۔ ایس توں پہلاں کہ اوہ میرے نال کوئی گل کرے، مینوں وکھ کے بے اختیار تے زار و قطار رون لگ پیا۔ میں سمجھیا کہ خورے مصیبت زدہ اے تے میرے کولوں کوئی مدد

چاہندا اے جدوں حال پچھیا تے آکھن لگا کہ کسے مدد دی ضرورت نہیں میرے تے اللہ دا بڑا افضل اے۔ میرے بزرگاں نے رب دی نوکری کیتی اے تے اوہناں دی پنشن کھا ریا واں۔ میرے رون دی وجہ ناخوشی اے تے نہ غم۔ مفصل کیفیت پچھن تے آکھن لگا کہ نوگام وچ میرا پنڈ سری نگر دے بالکل قریب اے۔ میں عالم کشف وچ نبی کریمؐ دا دربار دیکھیا۔ صف نماز دے لئی کھڑی ہوئی تے حضور سرورِ کائناتؐ نے پچھیا کہ محمد اقبال آیا کہ نہیں۔ پتہ لگا کہ محفل وچ نہیں سی۔ ایدے تے اک بزرگ نوں اقبال نوں بلان واسطے بھیجیا گیا۔ تھوڑی دیر گروں میں دیکھیا کہ اک جوان آدمی جیدی داڑھی منی ہوئی سی تے رنگ گورا سی۔ بزرگ دے صف نماز وچ داخل ہو کے حضور سرورِ کائناتؐ دے دائیں جانب کھڑا ہو گیا۔ پیرزادہ صاحب کہندے نیں کہ ایس توں پہلاں میں تہاڈی شکل توں واقف نہیں ساں نہ ہی نام معلوم سی۔ کشمیر وچ اک بزرگ نجم الدین صاحب نیں جنناں کول جا کے میں سارا قصہ بیان کیتا تے اوہناں نے تہاڈی بڑی تعریف کیتی او تہانوں تہاڈیاں تحریراں دے ذریعے جان دے سن بھادویں اوہناں نیں تہانوں کدی نہیں سی دیکھیا۔ اوس دن توں میں ارادہ کر لیا کہ لاہور جا کے تہانوں ملاں گا۔ ایس لئی میں صرف تہاڈے نال ملاقات دی خاطر کشمیر وں سفر کیتا اے۔ تہانوں وکھ کے مینوں بے اختیار رونا ایس واسطے آیا کہ مینوں میرے کشف دی تصدیق ہوگئی کیونکہ جیہڑی شکل تہاڈی میں حالت کشف وچ دیکھی اوس توں ذرا فرق نہ سی۔

ایس ماجرے نوں سن کے مینوں فوراً اوگنا م خط یاد آ گیا جیہڑا ذکر میں ایس خط دے شروع وچ کیتا اے۔ مینوں سخت ندامت ہوئی اے تے روح نہایت کرب و استراب دی حالت وچ اے کہ میں او خط کیوں ضائع کیتا۔ ہن مینوں او وظیفہ وی یاد نہیں جیہڑا اوس خط وچ لکھیا سی۔ تسی مہربانی کر کے ایس مشکل دا کوئی علاج دسو کیونکہ پیرزادہ صاحب کہندے سن کہ تہاڈے بارے میں جو کج دیکھیا اے اوہ تہاڈے والدین دیاں دعاواں دا نتیجہ اے۔

کیم جنوری ۱۹۲۳ نوں اقبال نوں سردا خطاب ملیا۔ اوہناں دے پرانے دوست میر غلام بیک نیرنگ نے اندیشہ ظاہر کیتا کہ ہن شاید آزادی دے اظہار توں کم نہ لے سکوتے اقبال نے جواب وچ لکھیا کہ

میں تہانوں ایس اعزاز دی اطلاع خود دیندا پر جس دنیا دے میں تے تسمیں رین والے آں ایس دنیا وچ ایس قسم دے واقعات احساس توں تھلے دے نیں سیکلزے خطوط تے تاراں آ

ریاں میں تے مینوں تعجب ہو یا وے کہ لوکی ایناں چیزاں نوں کیوں گراں قدر جان دے میں تے باقی رہیا او خطرہ چیدا تھا ڈے قلب نوں احساس ہو رہیا اے تے قسم اے خدائے ذوالجلال دی جیدے قبضے وچ میری جان تے آبرو اے تے قسم اے اوس بزرگ و برتر وجود دی جیدی وجہ توں مینوں خداتے ایمان نصیب ہو یا تے میں مسلمان کہلاناواں۔ دنیا دی کوئی قوت مینوں حق کہن توں باز نہیں رکھ سکدی، ان شاء اللہ۔

۳۰ مارچ ۱۹۲۳ نوں انجمن حمایت اسلام دے جلسے وچ اقبال نے اپنی معروف نظم طلوع اسلام پڑھی۔ اے نظم یونانیاں تے ترکاں دی فتح دے موقعے تے لکھی گئی سی۔ نظم کی اے مسلماناں دے روشن مستقبل دا پیغام اے:

دلِ صبح روشن ہے ستاروں کی تک تابلی
افق سے آفتاب ابھرا گیا دور گرداں خوابی
مئی ۱۹۲۳ وچ پیامِ مشرق شائع ہوئی۔ ایدی غایت خود اقبال ایس طراں بیان کردے نیں۔

پیامِ مشرق دی تصنیف دا محرک جرمن حکیم حیات گوٹے دا مغربی دیوان اے۔ ایذا مدعا زیادہ تر اوہناں اخلاقی مذہبی تے ملی حقائق نوں پیش نظر لیا ناوے۔ جناں دا تعلق افراد و اقوام دی باطنی تربیت نال وے۔ ایڈے توں سو سال پیشتر دی جرمنی تے مشرق دی موجودہ حالت وچ کج نہ کج مماثلت ضرور اے۔ پر حقیقت اے وے کہ اقوام عالم دا باطنی اضطراب جیدی اہمیت دا صحیح اندازہ اسیں محض ایس لئی نہیں لگا سکدے کہ خود ایس اضطراب توں متاثر آں۔ اے اک بہت وڈے روحانی تے تمدنی انقلاب دا پیش خیمہ وے۔ یورپ دی جنگِ عظیم اک قیامت سی جنیں پرانی دنیا دے نظام نوں تقریباً ہر پہلو توں فنا کر دتا وے تے ہن تہذیب و تمدن دی خاکستر نال فطرت زندگی دی گہرائیاں وچوں اک نواں آدم تے اوہدے رین دے لئی اک نویں دنیا تعمیر کر رئی اے۔ جیدا اک صاف نظر نہ آن والا خاکہ اے ساہنوں حکیم آئن سٹائن تے برگساں دی تصانیف وچ ملدا وے۔ مشرق تے بالخصوص اسلامی مشرق نے صدیاں دی مسلسل نیند ردے بعد اکھ کھولی اے۔ پر اقوام مشرق نوں اے محسوس کر لینا چاہیدا اے کہ زندگی اپنے آل دوالے کسے قسم دا انقلاب پیدا نہیں کر سکدی جد تک کہ پہلے اوہدی اندرونی گہرائیاں وچ انقلاب نہ ہووے۔ نالے کوئی نویں دنیا خارجی وجود اختیار نہیں کر سکدی جد تک کہ اوہدا وجود پہلیاں

انساناں دے ضمیر وچ کوئی شکل اختیار نہ کرے۔

اقبال دے فارسی مجموعات وچ فکری اعتبار نال جاوید نامہ تے جمالیاتی لحاظ نال زبور عجم اک امتیازی؛ شان رکھدے نیں۔ فیروزی پیام مشرق نوں اے انفرادیت حاصل اے کہ ایدے وچ فلسفانہ فکر تے شعری جمالیات اپنی اپنی انتہا نوں پہنچ کے وی اک ہو گئے نیں۔ ایس کتاب وچ اقبال دیاں بہترین فارسی نظماں شامل نیں۔ جناں وچ تسخیر فطرت، نوائے وقت، حیات جاوید، فصل بہار، حیات انجم، سرود انجم، مجاورا مابین خدا و انسان، تنہائی، شبنم، جوئے آب، نوائے مزدور وغیرہ تے رباعیاں تے غزلاں ایناں توں علاوہ نیں۔

فارسی شاعری دے کج مجموعے آئے تے احباب دا تقاضا ہو یا کہ اردو کلام دا مجموعہ وی آنا چائی دا اے پر ایس اصرار دی پذیرائی خاصی دیر نال ہوئی۔ ایس لئی کہ اقبال اپنی اردو نظماں تے نظر ثانی کرنا چاہندے سی جیہدا اوہناں نوں وقت نہیں سی ملدا۔ آخر ۱۹۲۳ وچ پہلا اردو مجموعہ بانگِ درادی اشاعت دی نوبت آئی۔ اقبال دے فکری تے فنی ارتقادی تفہیم دے لئی بانگِ درادی اک امتیازی شان اے۔ ایدے دیا چھ وچ سر شیخ عبدالقادر لکھدے نیں۔

”خدا دا شکر اے کہ آخر بہن شائقین نے کلام اردو دی اے دیرینہ خواہش برآئی اے۔ تے اقبال دی اردو نظماں دا مجموعہ شائع ہندا وے جیہہ ۲۹۲۱ صفیاں تے مشتمل اے تے ۳۳ حصیاں تے منقسم اے۔ حصہ اول وچ ۱۹۰۵ تک دیاں نظماں نیں۔ حصہ دوم وچ ۱۹۰۵ توں ۱۹۰۸ تک دی تے حصہ سوم وچ ۱۹۰۸ توں لے کے آج تک دا اردو کلام اے۔ اے دعوے نال کہیا جاسکدا وے کہ اردو وچ آج تک کوئی ایسی کتاب شعراں دی موجود نہیں جیدے وچ خیالات دی اے فراوانی ہووے تے ایس قدر مطالب تے معانی ایک تھاں ہون۔ کیوں نہ ہون۔ اک صدی دے چوتھے حصے دے مطالعے تے تجربے تے مشاہدے دا نچوڑ تے سیر و سیاحت دا نتیجہ وے۔

غزلاں دے علاوہ بانگِ درا وچ خفتگانِ خاک سے استغفار تصویر درد گورستان شاہی، شکوہ، جواب شکوہ، بزم انجم، شمع اور شاعر، حضور رسالت مآب سے دعا، والدہ مرحومہ کی یاد میں، خضر راہ تے طلوع اسلام ورگیاں مشہور نظماں وی شامل نیں۔ اقبال نے بچیاں لئی وی کج نظماں لکھیاں سی، تے اوساریاں ہی ایس مجموعے وچ آگیاں نیں۔

خلافت کانفرنس نے برصغیر دے مسلماناں دے جذبات ابھار کے اوہنوں ایس طرح اپنی گرفت وچ لے لیا کہ مسلم لیگ دا وجود ای اکھاں توں او لے ہو گیا۔ ۱۹۲۳ وچ قائد اعظم محمد علی

جناب دی لگا تار کوششاں میں اینوں زندہ کیتا۔ ایدھر پنجاب وچ مسلم سیاست بجران داشکاری۔ مسلماناں دے اندر شہری تے دیہاتی ہون دا جھگڑا کھڑا ہو گیا سی جنیں یونینسٹ پارٹی نوں جنم دتا۔ ۱۹۲۳ء دے انتخابات دے موقعے تے اقبال نوں بہت آکھیا گیا کہ او مجلس قانون ساز دا الیکشن لڑن۔ پراوہناں نے انکار کر دتا کیونکہ اوہناں دے قریبی دوست میاں عبدالعزیز پیر سٹراہیں حلقے توں اپنی امیدواری دا اعلان کر چکے سن۔ جبہہ اقبال دے لئی تجویز کیتا جا رہا سی۔ اقبال حسب معمول وکالت وچ مصروف سن کہ ۱۹۲۶ آ گیا۔ ایس سال مجلس قانون ساز پنجاب دے دوبارہ انتخاب ہونے سن۔ دوستاناں نے فیروز پایا۔ ایس واری میاں عبدالعزیز نے وی آکھ دتا کہ اوہ اقبال دے مقابلے وچ کھڑے نہیں ہورے بلکہ باقاعدہ اوہناں دی مدد کرن گے۔ ایس واریں اقبال راضی ہو گئے۔ امیدواری دا باقاعدہ اعلان چھاپیا گیا۔ الیکشن ہوئے۔ ظاہر وے کہ اقبال نے ہی کامیاب ہونا سی۔ کونسل دے اندر یونینسٹ پارٹی اکثریت وچ سی۔ اوہدی قوت نوں مسلماناں دے قومی مفاد وچ استعمال کرن دے لئی اقبال یونینسٹ پارٹی وچ شامل ہو گئے پر جدوں ایس جماعت دیاں ناقابل اصلاح خرابیاں مشاہدے وچ آئیاں تے اقبال نے علیحدگی اختیار کر لئی۔ باقی مدت اک تنہا کن دی حیثیت نال گزار دتی۔ ایسے سال پنجاب دے صوبائی مسلم لیگ دے سیکرٹری بنائے گئے۔ جیدے نال برصغیر دی مسلم سیاست دا دروازہ اوہناں تے کھل گیا۔ ہن اقبال عملی سیاست دے میدان وچ قدم رکھ چکے سی۔

ہندواں ولوں شدھی تے سنگھٹن دی رسوائے زمانہ تحریکاں دا زور سی۔ جیدی وجہ نال قدم قدم تے ہندو مسلم فسادات ہورے سی۔ ایناں فتنیاں دا تدارک کرن لئی مسلماناں وچ وی مختلف تبلیغی مشن بنائے جارے سن۔ غلام بیک نیرنگ نے ایہوجی ہی اک جماعت دی مدد دے لئی لکھیا تے علامہ نے اپنیاں خدمات پیش کر دے ہوئے تحریر کیتا کہ:

میرے نیڑے تبلیغ اسلام داکم سارے کماں نالوں مقدم اے۔ جے ہندوستان وچ مسلماناں دا مقصد سیاست نال محض آزادی تے اقتصادی بہبودی اے تے حفاظت اسلام ایس مقصد دا عنصر نہیں ہیگا۔ جیویں آج کل دے قوم پرستاناں دے رویے توں محسوس ہوندا اے۔ تے مسلمان اپنے مقاصد وچ کدی کامیاب نہیں ہون گے۔

دیکھن نوں اے سدھے سادھے دو جملے نیں پر علامہ دے ایس ارشاد وچ تحریک پاکستان دا جو ہر سما یا ہو یا وے۔

جون ۱۹۲۷ء وچ زبور عجم شائع ہوئی۔ مولانا گرامی نال کتاب دا ذکر کردے ہوئے لکھدے نیں کہ

میری کتاب زبور عجم ختم ہوگئی اے۔ اک دو دنوں تک کاتب دے ہتھ وچ جائے گی تے پندرہ دنوں دے وچ وچ شائع ہو جائے گی۔ ایدے چار حصے نیں۔ پہلے حصے وچ انسان دا راز و نیاز خدا دے نال دوجے حصے وچ آدم دے خیالات آدم دے متعلق، طریقہ دونوں دا غزلاں دے موافق یعنی وکھرے وکھرے غزل نمائکرے نیں۔ تیجے حصے وچ مثنوی گلشن راز (محمود شبستری) دے سوالاں دے جواب سن۔ ایس دا نام مثنوی گلشن راز جدید تجویز کہتا اے۔ چوتھے حصے وچ اک مثنوی اے جیدا نام اے بندگی نامہ تجویز کہتا اے۔ مثنوی دا مضمون اے وے کہ غلامی دا اثر فنون لطیفہ مثلاً موسیقی تے مصوری وغیرہ تے کیوں ہوندا وے۔

۲ جنوری ۱۹۲۹ء نوں اقبال دلی توں جنوبی ہند دے دورے تے ٹرپے اوتھے الہیات اسلامیہ دی نوی تشکیل دے موضوع تے مدراس، میسور، بنگلور تے حیدرآباد دکن وچ خطبات دتے۔ جنوری دے آخر وچ لاہور واپس پوچھ گئے۔ بعد وچ ۳ مزید خطبیاں دے اضافے دے نال مئی ۱۹۳۰ء وچ Six Lectures on the Reconstruction of Religious Thought in Islam دے نال توں شائع ہوئے۔

۱۹۲۹ء وچ ہی افغانستان دے نال اقبال دے عملی تعلق دی ابتدا ہوئی۔ ۱۷ جنوری ۱۹۲۹ء نوں پچھ سگھنے امیر امان اللہ خان والی افغانستان نوں ملک بدر کر کے کابل تے قبضہ کر لیا۔ پورا ملک خانہ جنگی دا شکار ہو گیا آخر جنرل نادر خان پچھ سگھنے دی سرکوبی دے لئی اٹھ کھڑے ہوئے۔ اقبال اوہناں نوں جان دے سی۔ علامہ نے مختلف ذرائع نال اوہناں دی مدد کیتی۔ جنرل نادر خان نوں مالی مدد کرن لئی اقبال نے برصغیر دے مسلماناں دے نال اک اپیل شائع کیتی جنوں دیکھو تے ایچ محسوس ہوندا وے جیویں آج آسیں وی اوہناں نال مخاطب آں۔ ایس ویلے اسلام دی ہزاراں مربع میل تے لکھاں فرزندان اسلام دی زندگی تے ہستی خطرے وچ اے۔ تے اک درد مند تے غیور ہمسایہ ہون دی حیثیت نال مسلمانان ہند تے وی اے فرض عائد ہوندا وے کہ اوہ افغانستان نوں باد فنا دے آخری طمانچے توں بچان دے لئی جس قدر دلیرانہ کوشش وی ممکن ہووے کر گزرن۔

فلسطین وچ یہودیوں دے ودے ہوئے ہر تشدد غلبے تے خاص طور تے مسجد اقصیٰ دی اک حصے تے اوہناں دے ناپاک قبضے دے خلاف ہندوستان بھر وچ مسلماناں دے احتجاجی جلسے ہوئے سی۔ ۷ ستمبر ۱۹۲۹ نوں اقبال دی صدارت وچ ایہو جیا اک عظیم الشان جلسہ ہو یا۔ اقبال نے اپنے خطبے وچ فرمایا۔

اے گل بالکل غلط اے کہ مسلماناں دا ضمیر حب وطن توں خالی اے البتہ اے ٹھیک اے کہ حب وطن دے علاوہ مسلماناں دے دل وچ محبت اسلام دا جذبہ وی برابر موجود رہندا اے تے اے ایہو ای جذبہ اے جیہڑا ملت دے پریشان تے منتشر افراد نوں کٹھیا کر دیندا اے تے کر کے چھڈے گا تے ہمیشہ روے گا۔ ۱۹۱۴ وچ انگریز مدیران نے اپنے سیاسی اغراض تے مقاصد دے لئی یہودیوں نوں آلہ کار بنایا۔ تے صہیونی تحریک نوں فروغ دتا تے اپنی غرض دی تکمیل دے لئی جیہڑے ذرائع استعمال کیئے، اوہناں وچوں اک دا نتیجہ ساڈے سامنے وے۔ یہودی مسجد اقصیٰ دے اک حصے دے مالکانہ تصرف دا دعویٰ کررے نیں۔ اوہناں نیں آتش فساد مشتعل کیٹی ہوئی اے۔ مسلمان اوہناں دیاں عورتاں تے بچے بھیڑ بکریاں دی طرح ذبح کیئے جارے نیں۔ ہن حکومت برطانیہ نے فلسطین وچ تحقیقات تے حالات دے لئی اک کمیشن بھیجنا منظور کیتا اے پر میں اعلان کر دینا چاہتا ہوں کہ مسلماناں نوں ایدے تے کوئی اعتنا نہیں۔

نومبر ۱۹۲۹ دے آخری ہفتے وچ اقبال علی گڑھ گئے تے مسلم یونیورسٹی وچ الہیات اسلامیہ دے سلسلے وچ مزید تین خطبات دتے۔

۱۷ اگست ۱۹۳۰ نوں اقبال دے والد شیخ نور محمد سیالکوٹ وچ انتقال کر گئے۔ والدہ دی تاریخ رحلت اکبر الہ آبادی نے کڈی سی تے والدہ دا قطعہ تاریخ خود اقبال نے کہیا تے لوح مزار تے کندہ کروایا۔

پدرِ مرشد اقبال ازیں عالم رفت
ماہمہ راہرواں منزل ما ملکِ ابد
باتف از حضرت حق خواست دو تاریخ رحیل
آمد آواز ”اثرِ رحمت“ و ”آغوشِ لحد“

۱۳۴۹ ۱۳۴۹ ہجری

مئی ۱۹۳۰ وچ تشکیل جدید الہیات اسلامیہ دے ناں توں جنوبی ہند تے علی

گڑھ وچ پڑھے گئے چھ انگریزی خطبات دا مجموعہ لاہور توں شائع ہو یا سی۔ ہن اے کتاب ے خطبات تے مشتمل اے۔ ستواں خطبہ ”کیا مذہب ممکن ہے“ انگلستان دی ارشٹائیلیٹ سوسائٹی دی درخواست تے بعد وچ لکھیا گیا سی تے ۱۹۳۲ وچ انگلستان وچ ہی پڑھیا گیا سی۔

عارفاں نے حقیقت نوں بیان کرن دے دو طریقے دے نیں:

عشقی تے عقلی۔ جیہڑے لوکاں دے لئی ایمان بالغیب یعنی دین دے ابدی حقائق محسوسات دی طرح یقینی ہو جان دے نیں او صاحبان عشق نیں۔ چونکہ حسی تے تجربی امور وچ منطقی تے عقلی استدلال دی لوڑ نہیں ہوندی۔ ایس لئی اہل عشق دی واردات دے اظہار وچ دلیل تے برہان دی بجائے ماجرہ تے حقائق دارنگ غالب ہوندا اے۔ دو جے پاسے انساناں دا اک بڑا طبقہ عصری تقاضیاں دے تحت جین تے سوچن تے مجبور ہوندا اے۔ لوگ بدیات نوں دی مروج علمی تے سائنسی طریقے نفی تے اثبات دی مدد بلکہ سند دے بغیر سمجھن توں قاصر ہوندے نیں۔ ایناں نوں دین دے دائرہ مخاطب وچ داخل کرن دے لئی ضروری اے کہ ایناں دے نفسیاتی تے ذہنی سانچیاں وچ کسے وڈی تبدیلی دی لا حاصل کوشش کرن دی بجائے حقائق نوں اوہناں دی سطح تے لیا کے بیان کیتا جائے۔ اے کم اوہناں لوکاں دا وے جیہڑے دین دی حقیقت تے غایت دے نال اشیاء دی حقیقت تے غایت دا وی تفصیلی عرفان رکھدے نیں تے او صاحبان عقل ہوندے نیں۔ ہن چونکہ الفاظ اپنے حقیقی معنی توں دور ہوندے جارے نیں ایس لئی عقل نوں محض اک ذہنی قوت سمجھ لیا گیا وے جنوں صرف عالم محسوسات دیاں چیزاں دا تجزیہ کرن تک محدود اے حالانکہ عقل اپنے ٹھیک مفہوم وچ حقائق دی تفصیلی معرفت تے اوہناں دی باہمی رابطے دے انکشاف دا اک وڈا وسیلہ اے۔ اقبال دے ول اے دونوں طریق کار فرما نیں۔ اوہناں دی شاعری طریق عشقی دی نمائندگی وی کردی اے تے خطبات طریق عقلی دی خطبات دا بنیادی موضوع دین دے حقائق نوں انسانی فکر تے تجربے دی زمانی خصوصیات تے اجتماعی نفسیات دے تبدیل ہو جان والے عوامل دے نال ہم آہنگ کرنا۔ اقبال دے خیال وچ ایس ضرورت نوں ابتدائے اسلام وچ وی ملحوظ رکھیا گیا۔

۱۹۳۰ء سال پاکستان تے اقبال دونوں حوالیاں نال اک تاریخی اہمیت دا حامل اے۔ دسمبر ۲۹ تاریخ نوں الہ آباد دے شہر وچ آل انڈیا مسلم لیگ دا سالانہ اجلاس ہو یا۔ قائد اعظم پہلی گول میز کانفرنس وچ شرکت دے لئی لندن گئے ہوئے سی۔ اوہناں دے ارشاد دے مطابق ایس

اجلاس دی صدارت اقبال نوں کرنی سی۔ اتھے اوہناں نیں اوتاریج ساز خطبہ صدارت دتا جیہڑا الہ آباد دے نال مشہور ہویا۔ ایس خطبے وچ پہلی واریں ہندوستان دے اندراک آزاد مسلم ریاست دا خاکہ پیش کیتا گیا۔

برطانوی حکومت نے دوجی گول میز کانفرنس وچ اقبال نوں وی مدعو کیتا۔ لندن جان دے لئی ۱۸ ستمبر ۱۹۳۱ نوں لاہور توں روانہ ہوئے۔ اگلی صبح دلی پہنچے۔ اسٹیشن دے پلیٹ فارم تے ہزاراں دا مجمعہ استقبال لئی موجود سی۔

۱۰ ستمبر ۱۹۳۱ نوں بمبئی پہنچے۔ اگلے دن اوتھوں بحری جہاز دے ذریعے انگلستان دے لئی روانہ ہو گئے تے ۲۷ ستمبر نوں لندن پہنچ گئے۔ اورنج تے اقبال گول میز کانفرنس وچ شریک ہون گئے سن پر انگلستان وچ اوہناں دی علمی تے ادبی شہرت نیں جیہڑی سیاسی شہرت توں کتے زیادہ ودھ چڑھ کے سی اوہناں دی مصروفیت نوں دو حصیاں وچ ونڈ دتا۔ کانفرنس دی ابتدا ہی توں کج ایہو جے آثار رونما ہونے شروع ہوئے کہ اقبال بددل ہو گئے۔ کج تے اجلاس وچ اک انداز لالعلق دے نال شریک رہے پر جدوں کسے وی مثبت نتیجے توں بالکل مایوس ہو گئے تے بالآخر ۱۹ نومبر نوں مسلمان وفد توں الگ ہو کے ایس کانفرنس توں اعلانیہ کنارہ کش ہو گئے۔ ہن لندن وچ ٹھہرنا بیکاری سی۔ مولانا غلام رسول نوں نال لے کے ۲۲ نومبر دی رات روم پہنچے۔ ۳ دن ملاقاتاں تے تاریخی مقامات دی سیر وچ گزارے۔ اقبال نے اٹلی دے حکمران موسولینی نال وی ملاقات کیتی۔

۲۹ نومبر نوں اقبال اسکندریہ روانہ ہو گئے۔ یکم دسمبر دی صبح اوتھے پہنچے۔ بندرگاہ تے کئی اصحاب استقبال دے لئی موجود سن۔ ایسے دن دوپہر نوں قاہرہ دے لئی ٹرین تے سوار ہوئے تے شام ہوندے ہوندے قاہرہ اپڑ گئے۔ مصر دے چند روز قیام وچ اقبال نے تاریخی مقامات تے آثار دی سیر کیتی۔ بے شمار دعوتیں وچ شریک ہوئے۔ جامعہ ازہرہ دا دورہ کیتا۔ ۵ دسمبر دی شام نوں ریل توں بیت المقدس روانہ ہو گئے۔

۶ دسمبر دی صبح بیت المقدس پہنچے دو بے لیڈراں دے نال مفتی اعظم فلسطین سید امین الحسینی وی استقبال نوں تشریف لیائے ہوئے سن۔ اگلے دن توں موتمر عالم اسلامی دے باقاعدہ اجلاس شروع ہوئے۔ اقبال نمائندے دی حیثیت نال مدعو سن۔ ایناں نوں نائب صدر مقرر کیتا گیا۔ ۱۴ دسمبر تک اقبال ساری کاروائی وچ شریک رہے۔ ہن رخصت ہونا سی لہذا ایسے تاریخ

نوں اک اجلاس وچ الوداعی خطاب فرمایا۔

۲۸ دسمبر ۱۹۳۱ء دی صبح بھئی واپس پہنچے۔ اوتھے زیادہ نہیں رکے۔ اوسے شام بذریعہ ریل لاہور ول روانہ ہو گئے۔

فروری ۱۹۳۲ء وچ جاوید نامے دی اشاعت ہوئی۔ اینوں فارسی دی ڈیوآن کامیڈی آکھیا جاندا اے۔

۶ مارچ نوں اسلامک ریسرچ انسٹی ٹیوٹ نے وائی ایم سی اے ہال وچ پہلا یوم اقبال منایا۔ کئی اصحاب نے اقبال دی شخصیت تے اوہناں دی فکر تے فن تے مقالے پڑھے تے تقریراں کیتیاں۔

۲۱ مارچ نوں لاہور وچ اقبال دی صدارت وچ آل انڈیا مسلم کانفرنس دا اجلاس ہویا۔ اقبال نے خطبہ صدارت پڑیا جیدے وچ اوہناں نے دوجی گول میز کانفرنس دا ماجرا سنایا۔ اوس زمانے دے اہم سیاسی مسائل دا گہرا جائزہ لیا تے مستقبل دی تعمیر دے امکانات تے نظر پائی۔ اے خطبہ ہر لحاظ نال بڑا اہم سی۔ اوہنوں نظر انداز کر کے برصغیر دی مسلم تاریخ دے جوہر نوں نہیں پہنچیا جاسکدا۔

۱۹۳۲ء دے آخر وچ برطانوی حکومت دی طرفوں تیسری گول میز کانفرنس دا اہتمام کیتا گیا۔ اقبال ایس واریں وی بلوائے گئے۔ ۱۷ اکتوبر ۱۹۳۲ء نوں انگلستان روانہ ہو گئے۔ ۳۰ دسمبر تک اوتھے رہے۔ اقبال نے فیر کانفرنس وچ کوئی دلچسپی نہ لئی کیونکہ ایدے وچ اٹھائے گئے بیشتر مباحث وفاق توں متعلق سن جنناں نال اقبال کوئی سروکار نہ رکھدے سن۔ اوتے ہندوستان دے اندر صوبیاں دی ایسی خود مختاری دے قائل سن جیدے وچ مرکزی حکومت ناں دی کوئی شے موجود نہ ہووے۔ صوبیاں دا براہ راست تعلق لندن وچ بیٹھے ہوئے وزیر ہند نال ہووے۔ انگلستان توں اقبال فرانس آئے پیرس پہنچے۔ پیرس وچ لوئی ماسینون تے ہنری برگساں نال ملاقات کیتی۔

جنوری ۱۹۳۳ء دے پہلے ہفتے وچ ہسپانیہ روانگی ہوئی۔ اوتھے اقبال مشہور فرنگی مشرقی زبانوں تے علوم دے ماہر آسین پالاکویس دے مہمان رہے۔ ۲۴ جنوری نوں اقبال نے میڈرڈ یونیورسٹی وچ اسپین دے فلسفہ اسلام دے موضوع تے لیکچر دتا۔ قیام ہسپانیہ دے دوران اوہناں نے قرطبہ، غرناطہ، اشبیلیہ اور طلیطلد دی سیروی کیتی۔ مسجد قرطبہ تے ہمیشہ دے لئی اوہناں دے دل

وچ گھر کر گئی۔ ایس مسجد نے اقبال دے باطن دی عمیق ترین سطح نوں چھو لیا۔ جیدے نتیجے وچ نہ صرف اقبال دی بلکہ اردو دی بہترین نظم مسجدِ قرطبہ وجود وچ آئی۔ ۷۰ سال توں اے مسجد اذان تے نماز توں محروم سی۔ اپنی لمبی مدت دے بعد اقبال پہلے آدمی سن جنان نے اتھے اذان دتی تے نماز پڑھی۔ اللہ اکبر دی گونج مسجد دی روح ہوندی اے۔ کیسی سعادت اے کہ اللہ داک بندہ آیا تے پوری صدیاں دے سناٹے نوں توڑ کے ایس مسجد نوں فیروں زندہ کرتا۔

اے حرمِ قرطبہ! عشق سے تیرا وجود
عشق سراپا دوام جس میں نہیں رفت و بود
رنگ ہو یا خشت و سنگ چنگ ہو یا حرف و صوت
معجزہ فن کی ہے خونِ جگر سے نمود
قطرہ خونِ گر سل کو بناتا ہے دل
خونِ جگر سے صدا سوز و سرور و سرود
تیری فضا دل فروز، میرا نور سینہ سوز
تجھ سے دلوں کا حضور مجھ سے دلوں کی کشود
عرشِ معلیٰ سے کم سینہ آدم نہیں
گرچہ کفِ خاک کی حد ہے سپہر کبود
پیکرِ نوری کو ہے سجدہ میسر تو کیا
اس کو میسر نہیں سوز و گدازِ سجود
کافرِ ہندی ہوں میں، وکھ میرا ذوق و شوق
دل میں صلوة و درود لب پہ صلوة و درود
شوق مری لے میں ہے شوق مری نے میں ہے
نعمہ اللہ ہو میرے رگ و پے میں ہے

۲۵ فروری ۱۹۳۳ نوں اقبال لاہور واپس پہنچے۔

اکتوبر دے آخری عشرے وچ اقبال افغانستان گئے۔ نادر شاہ اپنے ملک وچ تعلیم نوں فروغ دینا چاہندا سی۔ ایس سلسلے وچ اک اصولی خاکہ تیار کرن لئی اوہناں نہیں اقبال راس مسعود تے سید سلمان ندوی نوں مشاورت دے لئی بلوایا۔ نادر شاہ نال ملاقاتاں ریاں۔ مختلف شخصیات

تے انجمنوں دے ولوں استقبالیے دتے گئے۔ غزنین، قلات، غلزی، قندھار تے کج دو بے مقامات دیکھے۔ مغل فرمانروا ظہیر الدین بابر، حکیم ثنائی، سلطان محمود غزنوی تے احمد شاہ ابدالی دے مزاراں تے فاتح پڑھی۔ ۲ نومبر نوں قندھارتوں واپسی پھڑی۔ ۴ نومبر دی رات اقبال لاہور وچ سن۔ افغانستان دا اے دورہ پانویں مختصر سی پر اقبال دا ایس سر زمین تے اوبدے باشندیاں نال ایڈا گوڑا تعلق سی کہ اوہناں دے لئی اے چند روزہ سیاحت وی اک تخلیقی تجربہ بن گئی۔ جیہڑی اوہناں دی فارسی مثنوی دسافر دی شکل وچ ہوئی۔ اے مثنوی بقول سید سلمان ندوی خیبر، سرحد، کابل، غزنین تے قندھار دے عبرت انگیز مناظر تے مقبریاں تے شاعر اقبال دے اتھرو نہیں تے بابر، سلطان محمود، حکیم ثنائی، احمد شاہ ابدالی دیاں چپ چاپ قبریں زبان حال نال سوال جواب نہیں۔ ایدا آغاز شاہ شہید دیاں خوبیاں توں تے اخیر محمد ظاہر شاہ توں اظہارِ توقعات تے وے۔

۴ دسمبر ۱۹۳۳ نوں پنجاب یونیورسٹی نے اقبال نوں ڈی لٹ دی اعزازی ڈگری نذر

کیٹی۔

برصغیر وچ مسلم سیاسی جماعتاں سخت انتشار تے افتراق وچ مبتلا سن۔ تے اپنا اپنا راگ الاپیا جاریا سی۔ مسلماناں دے قومی مستقبل دا مسئلہ عموماً فراموش کیتا جا چکیا سی۔ قائد اعظم مایوس ہو کے لندن جا چکے سن۔ اے سارا کج دیکھن تے کڑھن لئی اک اقبال رہ گئے سن پر قدرت نوں مسلماناں دی بہتری منظور سی۔ اقبال تے دو بے مخلصاں دے اصرار تے قائد اعظم ہندوستان واپس آ گئے تے ۴ مارچ ۱۹۳۴ نوں مسلم لیگ دے صدر منتخب ہوئے۔ لیگ دے مردہ تن وچ جان پے گئی تے برصغیر دے مسلماناں دے دن پھرن دا آغاز ہو گیا۔

جنوری ۱۹۳۵ وچ دو جا اردو مجموعہ بالہ جبریلہ شائع ہويا۔

۶ مئی ۱۹۳۶ نوں حضرت قائد اعظم اقبال نال ملن لئی جاوید منزل تشریف لیاے۔ آپ نے اقبال نوں مسلم لیگ دے مرکزی پارلیمانی بورڈ دے ممبر بن دی دعوت دتی جنوں اقبال نے اپنی شدید علالت دے باوجود بخوشی قبول کیتا۔

۱۲ مئی نوں اقبال دوبارہ پنجاب مسلم لیگ دے صدر مقرر ہوئے۔

جولائی ۱۹۳۶ وچ صوبہ کلیدم شائع ہوئی جنوں اقبال نے ”دور حاضر دے خلاف اعلان جنگ“ داناں دتاسی۔ ایس کتاب دے ۶ حصے نیں۔ اسلام اور مسلمان، تعلیم و تربیت،

عورت، ادبیات، فنونِ لطیفہ، سیاسیات، مشرق و مغرب تے محرابِ گل افغان کے افکار اختصار نال آکھیا جائے تے بالِ جبریل اقبال دے شعری تفکر دی معراج اے تے ضدِ کلیم اوہناں دی فکری شاعری دی منتہاے کمال اے۔

نومبر ۱۹۳۶ وچ فارسی مثنوی پسں پہ باید کرد اے اِقوامِ مشرق مع مسافر
کتابی شکل وچ شائع ہوئی۔

اقبال دی صحت روز بروز وگڑدی جارئی سی۔ علاج معالجے لئی ہر جتن کر کے ویکھ لیا۔ پر ذراوی افاقہ نہ ہويا۔ پڑھنا لکھنا بند کروا تا گیا سی۔ بس اکوای لگن لگی رہندی سی کہ کسے طراں حج کر لواں تے روضہ رسول تے حاضری دے آواں۔ سیدراس مسعود دے نال آپ نے اک خط تحریر شدہ ۱۰ جنوری ۱۹۳۷ وچ فرماندے نیں:

ان شاء اللہ امید۔۔۔ کہ سال آئندہ حج وی کراں گاتے دربار رسالت وچ حاضری وی دواں گا۔ تے اوتھوں اک ایسا تحفہ لے کے آواں گا کہ مسلمانانِ ہندیا دکرن گے۔
اے تحفہ کی ہندا اے؟ (ارمغانِ بھار) جیہڑا اقبال دے انتقال دے بعد نومبر ۱۹۳۸ وچ شائع ہوئی۔

اقبال دی صحت وگڑدی جارئی سی۔ طرح طرح دی بیماریاں نے ہجوم کیتا ہويا سی۔ افاقے دی امید گھٹدی جارئی سی پر ایس دے باوجود روزمرہ دے معمولات جاری سن۔ ہمیشہ دی طرح شام نوں مجلس اوسے طرح جمدی۔ لوکی آندے اوہناں دے نال دنیا بھر دے موضوعات تے پوری حاضر دماغی دے نال گل بات ہوندی۔ خطاں دے جواب وی لکھوائے جاندے۔ خلوت تے جلوت وچ شعر دی آمد داوی اوہی عالم سی۔ کسے نے پریشانی دکھائی تے اوہنوں فرمایا:

نشانِ مردِ مؤمن با تو گویم
چو مرگ آید تبسم بر لبِ اوست

۲۰ اپریل دی رات نوں حالت وچ تبدیلی آنا شروع ہوئی۔ چوہدری محمد حسین نے شہر دے وڈے وڈے ڈاکٹراں نوں جمع کیتا۔ تفصیلی معائنے دے بعد ساریاں دی رائے ایہوای سی کہ بے رات خیر خیریت نال گزر گئی تے صبح توں نواں علاج شروع کیتا جاوے گا۔ ذرا دیڑھی ستے ہون گے کہ موڈیاں وچ شدید درد ہويا تے نیندا رگئی۔ خواب آردوای دین دی کوشش کیتی گئی پر

انکار کرتا کہ میں بیہوشی دے عالم وچ نہیں مرنا چاہندا۔ کج رات رہندی سی کہ حالت غیر ہوگئی۔
 فجر دیاں اذاناں دی آواز سنائی دتی تے خبر گیری دے لئی بیٹھے ہوئے دوستاں نے خیال کیتا کہ فکر
 دی رات کٹ گئی اے۔ سارے قریب دی مسجد وچ نماز دے لئی چلے گئے بس اک قدیمی جانثار
 تے خدمت گزار علی بخش دیکھ پال نوں رک گیا۔ اچانک دل پھڑکے فرمایا کہ اتھے شدید درد
 اے۔ اے علی بخش اوہناں نوں بانہواں وچ لے کے اے سوچ ریاسی کہ کی کراں اقبال نے اللہ
 آکھیا تے اوہناں داسر اک پاسے نوں ڈھلک گیا۔ ٹھیک پنج وچ کے چودہ منٹ تے صبح دیاں
 اذاناں دے سائے وچ اوس شخص نے موت دا پل پار کر لیا۔ جیہڑا خوفِ خدا دا مجسمہ تے عشق
 رسول دامنوہ سی۔ انا للہ و انا الیہ راجعون۔

اقبال دے وصال دی خبر آنا فانا سارے شہر وچ پھیل گئی۔ اخباراں دے ضمیمے نکل
 آئے۔ دفتراں، عدالتاں، بازاراں تے مسلماناں دے سارے ادارے بند ہو گئے۔ شہر وچ
 زندگی دا ہر عمل رک گیا۔ لگداسی لاہور دی ساری آبادی نہیں جاوید منزل دارخ کر لیا اے۔ اپنے
 محسن و مربی دے آخری دیدار لئی شام تک اشک بار لوکاں دا تانتا بجا ریا۔

شام پنج وچ کلمہ شہادت دی گونج وچ جنازہ چکیا۔ ۶۰،۵۰ ہزار موڈا دین والیاں وچ
 کون کون سی جیہڑا نہیں سی۔ سوگواراں دے ایس جم غفیر وچ دین دار، دنیا دار، امیر، غریب، عالم،
 ان پڑھ، بڑھے، جوان سارے شامل سن۔ تے اک مسلمان ہی نہیں بلکہ ہر مذہب و ملت دا آدمی
 موجود سی۔ رات ۸ وچ بادشاہی مسجد دے صحن وچ نماز جنازہ ادا کیتی گئی۔ پونے دس وچ دے
 قریب اوس فخر روزگار نوں سپرد خاک کرتا گیا۔

قبر دے اک پاسے تقریباً متصل شاہی مسجد تے دو بے پاسے ذرا فاصلے تے شاہی قلعہ
 اک دینی شکوے دی علامت تے دو جا دنیا دی عظمت دا نشان۔ خدا دی شان کہ اقبال جدوں تک
 جیندے رہے، دونواں نوں اوہناں دے حسب مراتب جوڑ کے جیندے رہے۔ مرے تے دفن
 وی ویسا ای پایا جنوں دیکھ کے دین تے دنیا دا مثالی توازن آکھاں دے سامنے آجاندا وے۔

کتاباں

آزاد بگن ناتھ، محمد اقبال - ایک ادبی سوانح حیات - نئی دہلی: ماڈرن پبلشنگ ہاؤس،
۱۹۸۳ء۔

احمد دین، اقبال: مرتب مشفق خواجہ۔ کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، ۱۹۷۹ء۔
اختر، قاضی احمد میاں، اقبالیات کا تنقیدی جائزہ - کراچی: اقبال اکادمی، ۱۹۶۵ء
اقبال، سر علامہ محمد، اقبال بنام شاد: مرتب: محمد عبداللہ قریشی۔ لاہور: بزم اقبال، ۱۹۹۲ء
اقبال نامہ (جلد اول) مرتب: شیخ عطاء اللہ۔ لاہور: شیخ محمد اشرف، ۱۹۴۴ء
اقبال نامہ (جلد دوم) مرتب: شیخ عطاء اللہ۔ لاہور: شیخ محمد اشرف، ۱۹۵۱ء
انوار اقبال، مرتب: بشیر احمد ڈار۔ لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۷۷ء
باقیات اقبال، مرتب: سید عبدالواحد محمد عبداللہ قریشی۔ لاہور: آئینہ ادب، ۱۹۶۶ء
علم لاقتصاد - لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۷۷ء
کلیات اقبال، فارسی۔ لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۹۰ء
کلیات مکتوب اقبال (جلد اول، دوم، سوم) مرتب: سید مظفر حسین برنی۔ دہلی: اردو اکادمی۔

۱۹۸۹ء

کفتار اقبال، مرتب: محمد رفیق افضل۔ لاہور: ادارہ تحقیقات پاکستان، ۱۹۷۷ء
مقالات اقبال، مرتب: سید عبدالواحد معینی۔ لاہور، آئینہ ادب۔ ۱۹۸۸ء
جاوید اقبال، زندہ رود - لاہور: شیخ غلام علی، ۱۹۹۸ء
ڈزانی، سعید اختر، اقبال یورپ میں۔ لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۵ء
صدیقی، افتخار احمد، عروج اقبال - لاہور: بزم اقبال، ۱۹۸۷ء
صلاح الدین احمد، مولانا، تصورات اقبال - مرتب: معز الدین احمد۔ علی گڑھ: ایجوکیشنل بک ہاؤس، ۱۹۷۴ء
صوفی، خالد نظیر، اقبال درونِ خانہ - لاہور: بزم اقبال، ۱۹۷۱ء
عبدالحکیم، خلیفہ، فکر اقبال - لاہور: بزم اقبال، ۱۹۸۸ء
عزیز احمد، اقبال: نئی تشکیل - لاہور: گلوب پبلشرز، ۱۹۶۸ء
فاروقی، محمد حمزہ، حیات اقبال کے چند مہفے کوشش - لاہور: ادارہ تحقیقات پاکستان، ۱۹۸۸ء
فروغ احمد، تقییم اقبال - کراچی: اردو کیڈمی سندھ، ۱۹۸۵ء
فقیر، سید وحید الدین، روزگار فقیر (جلد دوم) - کراچی: لائن آرٹ پریس، ۱۹۶۶ء
گیان چند، ڈاکٹر، اقبال کے کلام اقبال بہ ترتیب ۹۰ سال - حیدرآباد دکن: اردو ریسرچ سنٹر، ۱۹۸۸ء

- محمد علی، شیخ، نظریات و افکارِ اقبال - اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، ۱۹۸۳ء
- محمد منور، ایقانِ اقبال: لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۸ء
- برہانِ اقبال: لاہور، اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۲ء
- مدبرانِ اقبال: لاہور، اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۲ء
- میکش اکبر آبادی، نقدِ اقبال: لاہور، آئینہ اقبال، ۱۹۷۰ء
- ندوی، ابوالحسن علی، نقوشِ اقبال: مترجم: شمس تبریز خان - کراچی: مجلس نشریات اسلام، ۱۹۷۳ء
- ندوی، عبدالسلام، اقبال کامل - راولپنڈی: کامران پبلی کیشنز، ۱۹۸۸ء
- نذیر نیازی، سید، اقبال کے حضور - کراچی: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۷۱ء
- دانائے راز - لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۸ء
- ہاشمی، ڈاکٹر رفیع الدین، تصانیفِ اقبال کا تحقیقی و توضیحی مطالعہ - لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۲ء
- یوسف حسین خاں، ڈاکٹر، زوجِ اقبال - لاہور: آئینہ ادب، ۱۹۶۵ء

Dar, B.A.

Study of Iqbal's Philosophy, Lahore: Sh.Ghulam Ali, 1971

Letters of Iqbal, Lahore: Iqbal Academy Pakistan, 1978

Letters and Writings of Iqbal, Lahore: Iqbal Academy Pakistan, 1981

Hafeez Malik (comp.)

Iqbal: Poet Philosopher of Pakistan, New York: Columbia University Press, 1971

Iqbal, Sir Muhammad

Development of Metaphysics in Persia, Lahore: Bazm-e-Iqbal, 1964

The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Lahore:

Iqbal Academy Pakistan, 1989.

Masud ul Hasan

Life of Iqbal, Lahore: Ferozsons Ltd. 1978

Munawwar, Muhammad

Iqbal and Quranic Wisdom, Lahore: Iqbal Academy Pakistan, 1985

Schimmel, Annemarie

Gabriel's Wing, Lahore: Iqbal Academy Pakistan. 1989.

Shahin, Rahim Bukhsh (comp.)

Mementos of Iqbal, Lahore: All Pakistan Education Congress, 1975

Sharif Al Mujahid

The Poet of the East : The Story of Muhammad Iqbal, Karachi: Oxford University Press, 1961

ضمیمے

آن والے صفیاں وچ علامہ اقبال دی حیاتی تے بعض مشکل ترین واقعات دے ذکر
نیں۔ ذکر دے نال اوہناں دی جملہ تصانیف دی فہرست وی جاری کیتی جارتی اے۔ علامہ اقبال
دے عمومی مطالعے وچ اے بنیادی معلومات مفید تے معاون ثابت ہون گییاں۔

ضمیمہ: ۱ حیات نامہ اقبال

۱۸۷۷ء

☆ ۹ نومبر علامہ اقبال سیالکوٹ وچ پیدا ہوئے۔

۱۸۹۱ء

☆ اسکول مشن ہائی سکول سیالکوٹ توں ڈل دا امتحان پاس کیتا۔

۱۸۹۲ء

☆ باقاعدہ شاعری دا آغاز کیتا۔

۱۸۹۳ء

☆ سکول مشن ہائی سکول سیالکوٹ توں میٹرک دا امتحان اول درجے وچ پاس کیتا۔

☆ ۳ مئی کریم بی بی (۲۰ نومبر ۱۹۳۶) نال شادی ہوئی۔

۱۸۹۵ء

☆ سکول مشن کالج سیالکوٹ توں انٹرمیڈیٹ دا امتحان درجہ دوم وچ پاس کیتا۔

۱۸۹۸ء

☆ گورنمنٹ کالج لاہور توں بی اے دا امتحان درجہ دوم وچ پاس کیتا۔

۱۸۹۹ء

☆ گورنمنٹ کالج لاہور توں ایم اے فلسفہ دا امتحان درجہ سوم وچ پاس کیتا۔

- ☆ ۱۳ مئی ☆ یونیورسٹی اور نیشنل کالج لاہور وچ میٹنگ ڈیکریٹڈ مقرر ہوئے۔
۱۹۰۰ء
- ☆ ۱۳ فروری ☆ انجمن حمایت اسلام لاہور دے سالانہ اجلاس وچ پہلی واریں نظم ”نالہ یتیم“ سنائی۔
۱۹۰۱ء
- ☆ یکم جنوری ☆ اسلامیہ کالج لاہور وچ ۶ مینے لئی انگریزی دے استاد مقرر ہوئے۔
۱۹۰۲ء
- ☆ ۱۳ اکتوبر ☆ گورنمنٹ کالج وچ ۶ مینے دے لئی انگریزی دے استاد مقرر ہوئے۔
۱۹۰۳ء
- ☆ ۳ جون ☆ گورنمنٹ کالج لاہور وچ فلسفے دے اسٹنٹ پروفیسر مقرر ہوئے۔
۱۹۰۵ء
- ☆ یکم ستمبر ☆ اعلیٰ تعلیم دے لئی یورپ روانہ ہو گئے۔
۱۹۰۷ء
- ☆ کیمرج یونیورسٹی توں بی اے دی ڈگری حاصل کیتی۔ میونخ یونیورسٹی جرمنی نے پی ایچ ڈی دی ڈگری عطا کیتی۔
۱۹۰۸ء
- ☆ ۲۲ جنوری ☆ ڈائریکٹوریٹ پبلک انسٹرکشن دے نام خط وچ گورنمنٹ کالج لاہور دی ملازمت توں تحریری استعفیٰ بھیج دتا۔
☆ یکم جولائی ☆ لکھنؤ ان لڈن توں بیسٹری دی سند حاصل کیتی۔
☆ ۲۷ جولائی ☆ یورپ توں واپس لاہور آ گئے۔
۱۹۱۰ء
- ☆ سردار بیگم (والدہ جاویدا قبال) نال شادی ہوئی۔ رخصتی ۱۹۱۳ء وچ ہوئی۔
۱۹۱۱ء
- ☆ اپریل ☆ انجمن حمایت اسلام دے سالانہ اجلاس وچ نظم شکوہ پڑھی۔ علی گڑھ یونیورسٹی وچ انگریزی دا خطبہ The Muslim Community المعروف ملت بیضا پر ایک عمرانی نظر پیش کیتا۔

- ۱۹۱۲ء
- ☆ ۱۶ اپریل ☆ انجمن حمایت اسلام دے سالانہ اجلاس وچ نظم ”شمع اور شاعر“ پڑی۔
- ☆ ۳۰ نومبر ☆ جلسہ عام منعقدہ بیرون موچی دروازہ لاہور وچ نظم جواب شکوہ پڑھی۔
- ۱۹۱۳ء
- ☆ مختار بیگم (لدھیانہ) نال شادی ہوئی۔
- ☆ ۹ نومبر ☆ والدہ، امام بی بی سیالکوٹ وچ فوت ہوئے۔
- ۱۹۲۲ء
- ☆ ۱۶ اپریل ☆ انجمن حمایت اسلام دے جلسے وچ نظم ”حضر راہ“ پیش کیتی۔
- ۱۹۲۳ء
- ☆ یکم جنوری ☆ حکومت ولوں سردا خطاب ملیا۔
- ☆ ۳۰ مارچ ☆ انجمن حمایت اسلام دے جلسے وچ نظم ”طلوع اسلام“ پیش کیتی۔
- ۱۹۲۶ء
- ☆ ۲۳ نومبر ☆ مجلس قانون ساز پنجاب دے ممبر منتخب ہوئے۔
- ۱۹۲۸ء
- ☆ جنوری ☆ مدراس، بنگلور، میسور تے حیدرآباد کن وچ منعقدہ جلسیاں وچ انگریزی وچ خطبات پیش کیتے۔
- ۱۹۳۰ء
- ☆ ۲۹ دسمبر ☆ کل ہند مسلم لیگ دے سالانہ اجلاس منعقدہ الہ آباد وچ اک علیحدہ مسلم مملکت دا تصور پیش کیتا۔
- ۱۹۳۱ء
- ☆ نومبر ☆ لندن وچ منعقدہ دوسری گول میز کانفرنس وچ شرکت کیتی۔
- ☆ ۱۸ نومبر ☆ روم وچ اٹلی دے حکمران موسولینی نال ملاقات کیتی۔
- ☆ ۷ دسمبر ☆ بیت المقدس وچ منعقدہ موتمر عالم اسلامی وچ شریک ہوئے۔
- ۱۹۳۲ء
- ☆ نومبر ☆ لندن وچ تیسری گول میز کانفرنس وچ شریک ہوئے۔
- ۱۹۳۳ء

- ☆ جنوری
☆ پیس وچ معروف فلسفی برگسان نال ملاقات کیتی۔
☆ ہسپانیہ واسفر تے مسجد قرطبہ دی زیارت کیتی۔
☆ اکتوبر، نومبر
☆ شاہ افغانستان دی دعوت تے افغانستان واسفر کیتا۔
☆ ۲۳ دسمبر
☆ پنجاب یونیورسٹی نے ڈی لٹ دی اعزازی ڈگری عطا کیتی۔
- ۱۹۳۴ء
- ☆ ۱۰ جنوری
☆ عید الفطر دے موقعے تے سویاں دہی ملا کے کھا دیاں تے گلا پیٹھ گیا۔ طویل علالت دا آغاز ہویا۔
- ۱۹۳۵ء
- ☆ برقی علاج دے لئی کئی وار بھوپال واسفر کیتا۔ اپنے ذاتی نو تعمیر شدہ مکان جاوید منزل وچ منتقل ہو گئے۔
☆ ۲۳ مئی
☆ اہلیہ، والدہ جاوید اقبال دا انتقال ہویا۔
☆ ۲۹ جون
☆ سر ہند شریف واسفر جاوید اقبال وی نال سن۔
- ۱۹۳۶ء
- ☆ پنجاب مسلم لیگ دے صدر مقرر ہوئے۔
- ۱۹۳۸ء
- ☆ ۲۱ اپریل
☆ صبح ۵ بجے جاوید منزل وچ مالک حقیقی نال جا ملے۔

ضمیمہ: ۲ تصانیف اقبال:

(صرف پہلیاں اشاعتاں دے سال دتے جارئے نیں۔)

شاعری

فارسی:

۱۹۱۵ء	☆ (سرارِ خودی
۱۹۱۸ء	☆ رموزِ خودی
۱۹۲۳ء	☆ پیامِ مشرق
۱۹۲۷ء	☆ زبورِ عجم
۱۹۳۲ء	☆ جاوید نامہ
۱۹۳۳ء	☆ مسافر
۱۹۳۶ء	☆ مثنوی پس چہ باید کرد“ (۱۷ اقوامِ شرق

اردو:

۱۹۲۴ء	☆ بانگِ درا
۱۹۳۴ء	☆ بالِ جبریل
۱۹۳۶ء	☆ ضربِ کلیم

فارسی + اردو

۱۹۳۸ء	☆ (رمغانِ بہار
-------	----------------

نثر

اردو:

لاہور، نومبر ۱۹۰۴ء	☆ علمِ لاقتصاد
مرتب: سید عبدالواحد معینی لاہور، ۱۹۶۳ء	☆ مقالاتِ اقبال

تصدق حسین تاج دے مرتبہ مجموعے ”مضامین اقبال“ (حیدرآباد دکن ۱۹۳۳ء)
دے سارے اردو مقالات تے مضمون ایس مجموعے وچ شامل نیں۔

☆ گفتارِ اقبال	مرتب: محمد رفیق افضل	لاہور، ۱۹۶۹ء
☆ شاد اقبال	مرتب: محی الدین قادری زور	حیدرآباد دکن ۱۹۳۲ء
☆ اقبال نامہ، اول	مرتب: عطا اللہ	لاہور [۱۹۲۳ء]
☆ اقبال نامہ، دوم	مرتب: عطا اللہ	لاہور، ۱۹۵۱ء
☆ مکاتیبِ اقبال بنام نیاز الدین فاضل	مرتب: نذیر نیازی	لاہور، ۱۹۵۴ء
☆ مکتوباتِ اقبال	مرتب: نذیر نیازی	کراچی، ۱۹۵۷ء
☆ انوارِ اقبال	مرتب: بشیر احمد ڈار	کراچی، ۱۹۶۷ء
☆ مکاتیبِ اقبال بنام کرامی	مرتب: محمد عبداللہ قریشی	کراچی، ۱۹۶۹ء
☆ نطوطِ اقبال	مرتب: رفیع الدین ہاشمی	لاہور، ۱۹۷۶ء
☆ مکاتیبِ اقبال بنام بیگم کرامی	مرتب: حمید اللہ ہاشمی	فیصل آباد، ۱۹۷۸ء
☆ اقبال، جہانِ دیگر	مرتب: محمد فرید الحق	کراچی، ۱۹۸۳ء
☆ نکارشاتِ اقبال،	مرتب: زینب النساء	لاہور، ۱۹۹۳ء

انگریزی:

- * *The Development of Metaphysics in Persia* لندن، ۱۹۰۸ء
- * *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* لندن، ۱۹۳۴ء
- (پچھے خطبات پر مشتمل پہلا ایڈیشن لاہور سے ۱۹۳۰ء میں چھپا تھا۔)
- * *Thoughts and Reflections of Iqbal* مرتب: ایس اے واحد، لاہور ۱۹۶۲ء
- * *Stray Reflections*، مرتب: جاوید اقبال لاہور ۱۹۶۱ء
- * *Speeches, Writings and Statements of Iqbal* مرتب: لطیف احمد شروانی، لاہور، ۱۹۷۷ء (اقبال دیاں اوساریاں انگریزی تحریریاں تے تقریریاں جیہڑیاں قبل از مختلف مجموعیاں دی صورت وچ اشاعت پذیر ہوندیاں ریاں نیں ایس مجموعے وچ یکجا کردتیاں گئیاں نیں۔)
- * *Letters of Iqbal* مرتب: بشیر احمد ڈار، لاہور، ۱۹۷۸ء

